

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Alena Poncarová

K sémantice základních číslovek
On the semantics of cardinal numerals

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala vedoucí své práce, doc. PhDr. Ivaně Bozděchové, CSc., která, ač jsme od sebe byly vzdáleny více než osm tisíc kilometrů a jistě byla velice zaneprázdněna, byla ochotna mi vyjít vstříc, konzultovala se mnou otázky týkající se bakalářské práce prostřednictvím e-mailu a trpělivě odpovídala na všechny mé dotazy.

Zároveň bych ráda poděkovala všem, kteří k výsledné podobě mé bakalářské práce přispěli hojnými poznámkami a připomínkami.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 18. května 2011   podpis

Abstract

Cílem této bakalářské práce bylo zkoumat sémantiku základních číslovek, konkrétně číslovky *jeden* (kapitola 2.3), číslovky *tři* (kapitola 2.4) a číslovky *pět* (kapitola 2.5). Ve zpracování této problematiky jsem postupovala následujícím způsobem.

Prozkoumala jsem heslové odstavce věnované jednotlivým uvedeným číslovkám ve výkladových slovnících a zaměřila jsem se na vyčleněné významové typy. Také jsem zkoumala výskyt číslovek *jeden*, *tři*, *pět* v Českém národním korpusu zejména z hlediska kolokací, v nichž se nejčastěji objevují. Bližší popis metody je zpracován v kapitole 2.

Výsledky těchto dvou zkoumání jsem porovnála a vyvodila závěry týkající se sémantické platnosti uvedených číslovek. Kromě toho jsem prostřednictvím srovnání zjišťovala, jak jsou informace zachycené ve výkladových slovnících pro současný jazykový úzus relevantní a aktuální. Závěry jsou obsaženy v kapitole 3.

The aim of this bachelor thesis is to examine the semantics of cardinal numerals, specifically numeral *one* (Chapter 2.3), numeral *three* (Chapter 2.4) and numeral *five* (Chapter 2.5). The data proceeding method used is as follows.

Firstly, paragraphs dealing with various given numerals have been examined in explanatory dictionaries with special attention being paid to different semantic types. Secondly, the occurrence of numerals *one*, *three* and *five* in Czech National Corpus have been examined especially with regards to different collocations, in which these numerals usually occur. A detailed description of the method used can be found in Chapter 2.

The results of both approaches have been compared and conclusions drawn concerning the semantic validity of the given numerals. In addition, using this comparison, the relevancy and actuality of the information provided in explanatory dictionaries for current language usage have been examined. Conclusions are included in Chapter 3.

Klíčová slova

frazeologie

kolokace

lexém

primární a sekundární význam

sémantická zatíženost

sémantické spektrum

sémém

významový typ

základní číslovka

cardinal numeral

collocation

lexeme

phraseology

primary and secondary semantics

semantic range

semantic type

semantic validity

Seznam použitých zkratek

MČ	Mluvnice češtiny 2 (Tvarosloví)
ČL	Česká lexikologie
ČNK	Český národní korpus
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
SČFI	Slovník české frazeologie a idiomatiky
SČS	Slovník českých synonym
SSČ	Slovník spisovné češtiny
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Katedra / ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Jméno a příjmení studenta: Alena Poncarová

Datum narození: 29. září 1988

Kontaktní adresa: Štichova 638/20, 149 00 Praha 4

Obor studia / kombinace: Český jazyk a literatura

Diplomní obor: Český jazyk a literatura

Název práce v češtině: K sémantice základních číslovek

Název práce v angličtině: On the semantics of cardinal numerals

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

Konzultant:

Pokyny k vypracování: Práce vyjde ze stručného shrnutí a zhodnocení poznatků o obecné sémantice číslovek se zaměřením na číslovky základní, porovnány budou výklady o číslovkách zejména v současných mluvnících češtiny. U základních číslovek pak budou analyzovány další významy vedle vyjádření prostého počtu se zřetelem převážně k frazeologickému užití. Klasifikace jejich potenciální adherentní sémantiky bude materiálově založena na zpracování vybraných základních číslovek (např. *jedna, tři, pět*) ve výkladových

a frazeologických slovníčích současné češtiny a podle potřeby příp. doplněna vlastní excerpcí z korpusových textů.

Doporučená literatura:

- Havránek, B. - Jedlička, A.: Česká mluvnice. SPN. Praha 1981.
Šmilauer, V.: Nauka o českém jazyku. SPN. Praha 1974.
Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. 2. vyd., ISV nakladatelství. Praha 2000.
Mluvnice češtiny 2. Academia, Praha 1986.
Příruční mluvnice češtiny. 2. opr. vyd., NLN, Praha 2001.
Hausenblas, K.: Spojování číslovek se jménem počítaného předmětu aneb „dvacetjedna metrů“. SlavPrag 8, 1966, s. 301.
Sedláček, M.: Sto jeden žák i sto jedna žáků? NŘ 54, 1971, s. 21
Komárek, M.: Příspěvky k české morfologii. Periplum, Olomouc 2006.
Filípec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.
Encyklopedický slovník češtiny. NLN, Praha 2002.
Ourešník, P.: Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úsloví biblického původu. Mladá fronta, Praha 1994.
Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV. Academia. Praha 1994 (2., dopl. vydání, Leda, Praha 2009).

Vedoucí práce (podpis): *Imma Bordechon*

Datum zadání práce: 10.2.2010

op. doc. Vaňková

R. AN7

Vedoucí základní součásti:

L.S.

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta (13)
Studijní oddělení
Praha 1, nám. J. Palacha 2, 116 38

67. S/

Děkan:

Datum:

Obsah

1	Úvod.....	10
2	Sémantika základních číslovek.....	12
2.1	Metoda výzkumu, terminologie.....	15
2.1.1	Výkladové slovníky.....	16
2.1.2	Český národní korpus.....	16
2.1.3	Frazeologie.....	18
2.2	Základní číslovky.....	19
2.3	Číslovka <i>jeden</i>	20
2.3.1	Číslovka <i>jeden</i> ve výkladových slovnících.....	21
2.3.2	Číslovka <i>jeden</i> v Českém národním korpusu.....	35
2.3.3	Číslovka <i>jeden</i> ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky a v dalších příručkách a slovnících.....	37
2.3.4	Shrnutí.....	44
2.4	Číslovka <i>tři</i>	47
2.5	Číslovka <i>pět</i>	51
3	Závěr.....	55
3.1	Výkladové slovníky.....	55
3.2	Český národní korpus.....	57
4	Seznam použité literatury a odborných pramenů.....	60
5	Přílohy.....	62
5.1	Frekvence jednotlivých číslovek v Českém národním korpusu.....	63
5.2	Číslovka <i>jeden</i> ve vybraných výkladových slovnících.....	64
5.3	Číslovka <i>jeden</i> v Českém národním korpusu.....	65
5.4	Sémantická klasifikace číslovky <i>jeden</i> v Českém národním korpusu.....	66
5.5	Číslovka <i>tři</i> ve vybraných výkladových slovnících.....	67
5.6	Číslovka <i>tři</i> v Českém národním korpusu.....	67
5.7	Číslovka <i>pět</i> ve vybraných výkladových slovnících.....	68
5.8	Číslovka <i>pět</i> v Českém národním korpusu.....	68

1 Úvod

Číslovky jsou v pojetí akademické Mluvnice češtiny jedním z nezákladních, návstavbových slovních druhů. V kapitole Nezákladní slovní druhy se uvádí: „Základním slovním druhům (s výjimkou sloves) jsou významově i funkčně nejbliže číslovky, mnohdy se proto k základním slovním druhům počítají. Pole, která vytvářejí primární a sekundární významy podstatných a přídavných jmen a adverbíí, číslovky svým způsobem napodobují“¹. Číslovky tedy náleží k sémanticky vymezeným a vnitřně diferenciovaným slovním druhům, stejně jako například příslovce.

V pojetí některých lingvistů² bychom našli i názor, že číslovky jako samostatný slovní druh nemají opodstatnění a všechny zástupce slovního druhu číslovek bychom mohli a měli rozřadit mezi jiné slovní druhy, kterým gramaticky odpovídají (například mezi přídavná nebo podstatná jména). Tento názor je ale spíše ojedinělý. Velká část lingvistů se v rámci diskuzí o počtu slovních druhů nejčastěji zabývá ne číslovkami, ale tzv. predikativy, která bývají někdy vyčleňována jako samostatný slovní druh.

Formální rysy týkající se především způsobu skloňování, který je u číslovek velice různorodý, jsou ale s dalšími slovními druhy shodné jen částečně. Rozlišujeme zejména skloňování číslovek podle různých paradigmat, „uplatňují se všechny tři druhy flexe zastoupené u jmen – skloňování substantivní i adjektivní a zčásti i skloňování zájmenné nebo jeho rezidua“³. Tato formální charakteristika číslovek je argumentem pro jejich rozřazení mezi další slovní druhy.

Podle mého názoru mají číslovky jako samostatný slovní druh opodstatnění především kvůli své specifické sémantice, tedy kvůli specifičnosti sémantické kategorie kvantovosti⁴, kterou v rámci českého jazyka vyjadřují.

V rámci langue číslovky vykazují specifické vlastnosti. Například ovlivňují, respektive omezují tvar podstatného jména, který po číslovce následuje, dochází k rozlišení mezi

---

¹ MČ 2, 1986, str. 21.

² CVRČEK a kol., 2010.

³ MČ 2, 1986, str. 402.

⁴ „Číslovky jsou slovnědruhovým prostředkem kvantovosti v širokém smyslu: kvantovost je zde (ve smyslu výrazovém i významovém) formována substantivností, adjektivností a adverbialností. (Význam obecně pojaté kvantovosti formovaný substantivně, adjektivně nebo adverbialně lze označovat jako kvantitativnost. Kvantitativnost je tedy slovnědruhově pojatá obecná kvantovost. Základním prostředkem vyjadřování kvantitativnosti jsou právě číslovky.)“ MČ 2, 1986, str. 105.

„Číslovky jsou základem celého souboru prostředků označování kvantových významů a hodnot v jazyce slovnědruhovým prostředkem. Tím jsou dostatečně dány hranice číslovek vzhledem k ostatním prostředkům označování kvantových hodnot a vztahů.“ MČ 2, 1986, str. 107.

„Obecné typy významu se vztahem k určitému formálnímu, popř. gramatickému výrazu se někdy volně nazývají sémantické kategorie, např. temporalita, lokalita, posesivita, kauzalita; substance, [...] kvantita aj.“ ČERMÁK, 2007, str. 201.

nominativem, který je syntakticky vázaným pádem, nebo takzvaným numerativem. Existuje diskuse o tom, zda číslovky, které mají způsob skloňování příznačný pro číslovku *pět*, jsou v syntagmatu (jako je například *pět dětí*) tím členem, který je determinován, nebo tím členem, který determinuje. Motivaci užití jednoho nebo druhého tvaru podstatného jména po číslovce se věnují například tito lingvisté: Karel Hausenblas, Marek Sedláček (viz seznam použité literatury), a proto se jí nebudu na tomto místě dále věnovat.

Ze sémantického hlediska bývají v rámci vyjadřování kategorie kvantovosti procesem kvantifikace vyčleňovány takzvané kvantifikátory, slovní druhy vyjadřující kvantitu, tj. některá zájmena (*každý člověk, některé slečny*), číslovky a část adverbíí. „V širším smyslu se, proti úzkému chápání logickému, dá v jazykovém pohledu mluvit v různém stupni o kvantifikaci (zahrnující i intenzifikaci) u všech autosémantik [...] S: *každý/některý* student, *pytel* brambor; A: *velmi/strašně* zajímavý, *prastarý*; V: *hodně* pít, *pootvírat*, *nachodit se*; ADV: *mnohem* déle, *velmi* mnoho. Kvantifikátory (obvykle neurčitými) mohou být i další typy slov, zvl. substantiva...“⁵ Číslovky jsou v tomto pojetí pouze jedním ze způsobů, jak vyjadřovat množství nebo počet, stále ale zůstávají nejjednoznačnějším (ve smyslu jednoznačnosti interpretace sdělení týkajícího se kvantovosti příjemcem) a nejčastějším způsobem jejich vyjádření.

Ve své bakalářské práci se zaměřím na problematiku týkající se číslovek základních, a sice ještě konkrétněji na jejich sémantickou platnost. Předmětem této práce tedy bude pohled na číslovky⁶ z hlediska lexikálního významu a z hlediska jejich platnosti především v rámci kolokačních spojení, v nichž se v jazyce vyskytují, na základě zkoumání hesel ve výkladových slovnících věnujících se jednotlivým číslovkám a vlastního korpusového zkoumání.

---

⁵ ČERMÁK, 2007, str. 180.

⁶ Pokud nevyplývá z kontextu jiný význam, je označení *číslovka* užíváno ve významu *číslovka základní*.

2 Sémantika základních číslovek

U základních číslovek bývá sémantika vymezována většinou jako vyjadřování významu prostého počtu. Pro srovnání uvedu citace týkající se vymezení základních číslovek v některých jazykových příručkách/mluvnicích.

Takzvaná akademická Mluvnice češtiny uvádí u charakteristiky základních číslovek toto: „Číslovky základní označují počet jednotlivých jevů v rámci jakéhokoli druhu, počet 'kusů', exemplářů konkrétních předmětů, osob atd., např. *tři stoly, tři bratři*, ale i jevů abstraktních, např. *tři vlastnosti, tři druhy*, zkrátka všech jevů, které mohou být pojmenovány počítatelnými substantivy, na rozdíl od číslovek souborových a druhových, které neudávají počet kusů, nýbrž jejich souborů, resp. počet druhů příslušných jevů. Základní číslovky vyjadřují počet prostý, bez dalších speciálních významových rysů, např. *dvě sochy*, na rozdíl od číslovek úhrnných (*dvě soch*) nebo úplnostních (*obě sochy*).“⁷

Bohuslav Havránek a Alois Jedlička ve Stručné mluvnici češtiny stejně jako ve svých dalších pracích, například České mluvnici⁸, uvádějí, že „číslovky základní vyjadřují počet, množství; odpovídají na otázku *kolik*, jako *jeden, dva, tři, ..., pět, deset, dvacet, ..., sto, ...*“⁹.

Vladimír Šmilauer v Nauce o českém jazyku podřazuje rozdělení číslovek na jednotlivé druhy do rámce rozdělení číslovek z hlediska sémantického na určité a neurčité. Číslovky obecně charakterizuje jako „slova sklonná, zčásti i nesklonná [...] významu číselného“¹⁰, mezi číslovky tedy řadí i slova, která formálně přísluší mezi jiné slovní druhy, například podstatná jména, přídavná jména a příslovce, ale která z hlediska sémantického vyjadřují počet, množství. Přiřazuje k nim i „čistá adjektiva (*dvojitý*), substantiva (*pětka*), adverbia (*pětkrát*) [...] i jména zlomků (*čtvrtina*) a číslovkových složenin (*dvouletý*)“¹¹. Jde tedy o velice široké pojetí slovního druhu číslovek, které ovlivňuje i podrobnější klasifikaci druhů číslovek v rámci Šmilauerovy koncepce.

Základní číslovky Šmilauer charakterizuje velice stručně: „Základní číslovky jsou substantivní nebo adjektivní číslovky vyjadřující počet (na otázku *kolik?*)“¹². Odkazem na příslušnost paradigmatu číslovek k substantivnímu nebo adjektivnímu jmennému paradigmatu ovšem Šmilauer vynechává paradigma zájmenné, k němuž přísluší číslovka *jeden*. Důvod je pochopitelný, zájmenné paradigma je v rámci paradigmat, jimž podléhají číslovky, nejméně zastoupené, ale považuji za důležité na tento fakt upozornit.

⁷ MČ 2, 1986, str. 114.

⁸ HAVRÁNEK - JEDLIČKA, 1986, str. 211.

⁹ HAVRÁNEK - JEDLIČKA, 1996, str. 96.

¹⁰ ŠMILAUER, 1972, str. 195.

¹¹ Tamtéž, str. 195.

¹² Tamtéž, str. 196.

U Havránka a Jedličky i Šmilauera nacházíme hned na úvod kapitol týkajících se číslovek charakteristiku základních číslovek prostřednictvím jejich zasazení do dialogického kontextu – jsou charakterizovány prostřednictvím otázky, na kterou jsou schopny dát odpověď. Touto otázkou je *kolik?* a zastoupené tázací zájmeno předem implikuje odpověď vyjadřující počet. Z toho vyplývá i charakteristika základních číslovek jakožto číslovek vyjadřujících počet. Stejně jako například tázací zájmeno *kolikrát?* implikuje odpověď vyjadřující frekvenci, odkazuje k číslovkám násobným. Takováto tázací zájmena bývají často přiřazována ke slovnímu druhu číslovek, konkrétně k číslovkám neurčitým a k jednotlivým druhům číslovek podle svého charakteru: například *kolikátý* k číslovkám řadovým, *kolikery* k číslovkám druhovým, *kolikero* k číslovkám úhrnným, a tak dále.¹³

Další významy (jako například dovršenost daného množství) bývají diferenciacním rysem pro vymezení jiných skupin číslovek, například číslovek souborových (*patery ponožky*), jak je tomu například v MČ, a proto tyto další významové odstíny nepatří k vlastnostem číslovek základních.

Rozdíl mezi vyjádřením *pět ponožek*, s využitím číslovky základní, a *patery ponožky*, s využitím číslovky souborové, spočívá právě v sémantice. V prvním případě (*pět ponožek*) zůstáváme u prostého vyjádření počtu exemplářů jednoho druhu, v případě druhém (*patery ponožky*) dostáváme kromě vyjádření počtu kusů, který je ovšem odlišný od původních *pěti* (zde se jedná o *deset* exemplářů jednoho druhu), také informaci o dalším sémantickém rysu použité číslovky respektive její formy a o sémantice podstatného jména, s kterým se tato číslovka spojuje. Tímto sémantickým rysem je uživateli jazyka velice dobře známý denotační odkaz k párovosti a dvojnosti. Do systému jazyka se tedy promítá mimojazyková realita, s níž má mluvčí přímou zkušenost.

I v rámci základních číslovek můžeme v MČ nalézt jakýsi druh další sémantické diferenciacie (který ovšem jako významová diferenciacie není chápán, neboť ve výše uvedené charakteristice základních číslovek je explicitně vyjádřena „omezenost“ významu základních číslovek na vyjádření „prostého počtu bez dalších speciálních významových rysů“¹⁴), a to na úrovni rozlišující základní číslovky určité, neurčité a úplnostní. Právě třetí skupina, číslovky úplnostní, která se ale v praxi týká jen číslovky *oba*, je z hlediska sémantického na této úrovni rozlišení nejzajímavější. Nese sémantický rys, který bychom mohli obecně označit jako komplementárnost, úplnost očekávaného množství.¹⁵ Tento rys již nemůžeme charakterizovat

¹³ V této nejednoznačné klasifikaci na ose zájmeno-číslovka se odráží problematická příslušnost jednotlivých zkoumaných lexémů ke slovním druhům. (Viz obecné pojednání výše a konkrétní případy níže.)

¹⁴ MČ 2, 1986, str. 114.

¹⁵ „U pronominálních číslovek *oba*, *obě*; *oboje*; *obojí* aj. na rozdíl od *dva*, *dvě*; *dvoje*; *dvojí* atd. přistupuje k údaji počtu '2' významový rys úplnosti tohoto početního údaje, 'vyčerpání množství prvků množiny o dvou

jako prostý počet, neboť z hlediska sémantického s sebou nese další informace o významu dané číslovky jako jsou párovost, příslušnost částí (*jeden a jeden*) k vyššímu celku, který je touto příslušností dovršen (*oba*), apod.

Druhou variantou sémantické diferenciaci, která je v MČ zmíněna, je tzv. solitérnost čili rys omezenosti počtu na minimum. Tento rys se ale týká opět jen jedné číslovky, číslovky *jediný* (s variantami *jediná, jediné*), která tuto solitérnost vyjadřuje.¹⁶

Ani MČ respektovaný diferenciativní rys úplnosti není podle mého názoru dostačující, co se týče významu/významů základních číslovek. Mnohé číslovky, zejména číslovky nižšího rangu – jednotkového, vyjadřují v rámci kolokačních spojení, v nichž se vyskytují, i další významy, někdy zcela odlišné od prostého vyjádření počtu.

Například kolokační spojení *strom byl jeden květ* má tento význam: na stromě bylo tak velké množství květů, že *strom vypadal jako jeden květ* (a mluvčí češtiny bez problémů význam tohoto sdělení dešifruje a porozumí mu). Zároveň se o konkrétním počtu ani bližší charakteristice *květů* z hlediska jejich velikosti, barvy apod. nic bližšího nedozvídáme. Číslovka *jeden* v tomto případě vyjadřuje „neurčité velké množství“, ale uživateli jazyka na tom nepřijde nic podivného, neboť je s takovýmto vyjádřením zvyklý pracovat.

Základní informaci, kterou uvedený frazém nese, bychom mohli dále rozvíjet: *květů bylo tolik, že téměř nebylo možné vidět větve*, volně bychom mohli vyjádření *strom byl jeden květ* parafrázovat jako *strom byl samý květ* (viz dále).

---

prvcích'. [...] Číslovky tohoto druhu nazýváme úplnostní. Existují jen pro počet '2', objevují se však nejen mezi základními, ale i mezi souborovými (*oboje rukavice*), druhovými (*obojí rukavice*), omezeně i násobnými (*(po)obakrát*).“ MČ 2, 1986, str. 111.

¹⁶ „Zcela malou skupinu tvoří číslovky solitérní: ve srovnání se základní číslovkou *jeden*, *-a*, *-o* obsahuje číslovka *jediný*, *-á*, *-é* navíc rys omezenosti počtu na tento minimální počet (vyjádřený kladným celým číslem).“ MČ 2, 1986, str. 111.

2.1 Metoda výzkumu, terminologie

Především v části věnované výkladovým slovníkům je užíváno výrazů náležejících k lingvistické terminologii. Důraz je v této práci kladem především na termíny jako jsou významový typ a sémém. Termín významový typ není v České lexikologii zaveden. V této práci jím označuji analogicky to, co autoři České lexikologie míní pojmem lexie (viz dále v textu). Termín sémém je v České lexikologii zaveden a ve stejném významu je užíván v této práci. Do značné míry je tedy označení sémém s označením významový typ synonymní (významový typ – formální hledisko; sémém – významové hledisko). Kritériem, které rozlišuje významový typ a sémém, je jakási korespondence. Vycházíme z toho, že formální stránka (významový typ) kopíruje stránku sémantickou (sémém): sémantické významy (sémémy) proto determinují počet vyčleněných lexíí, způsob jejich zachycení, zobecnění apod. v jednotlivých výkladových slovnících (významové typy). Stejný vztah, tedy rozdíl mezi formálním a významovým přístupem, je i mezi pojmy lexém a sémantické spektrum. Za východiska této bakalářské práce jsou považovány Česká lexikologie autorů Filipce a Čermáka¹⁷ a takzvaná akademická MČ¹⁸.

Termínu číslovka je v této práci užíváno k označení lexémů *jeden, tři a pět*. Uvědomuji si, že toto označení není vždy přiléhavé zejména co se týče platnosti číslovky *jeden* v určitých významových typech vyčleněných ve výkladových slovnících. Často je lexém *jeden* v uvedených příkladech ve výkladových slovnících i v dokladech korpusového zkoumání užit v platnosti zájmena, nebo v platnosti jiného druhu číslovek. Tento rozpor si uvědomuji, nicméně ve snaze o jednotnost terminologického zpracování práce jsem se rozhodla užívat jednotně označení *číslovka* i v případech, kdy se o číslovku nejedná, neboť primární funkcí daných lexémů je právě funkce číslovková. Tato číslovková funkce je chápána jako reprezentativní a v souladu s tím je užíváno vyjádření *číslovka jeden/tři/pět* a vyjádření *lexém jeden/tři/pět* do značné míry synonymně.

Zkoumání jazykového materiálu, který byl zdrojem pro tuto bakalářskou práci, probíhalo následovně.

---

¹⁷ FILIPEC - ČERMÁK, 1985. Dále jen ČL.

¹⁸ MČ 2, 1986.

2.1.1 Výkladové slovníky

Jednotlivé výkladové slovníky češtiny a příručky, které je doplňují, (Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovného jazyka českého, Slovník spisovné češtiny, Co v slovnících nenajdete, Slovník českých synonym, Slovník české frazeologie a idiomatiky) byly využity jako zdroj jednotlivých slovníkových hesel týkajících se vybraných lexémů. V rámci uvedených výkladových slovníků bylo provedeno srovnání pojetí významových typů korespondujících se sémémý jednotlivých číslovek. Toto srovnání bude obsahem následujících stránek a je hlavním zdrojem dat k analýze sémantiky základních číslovek.

Příručky jsou jako doplňkový materiál využívány zejména k dohledání konkrétních příkladů slovních spojení, kde se zkoumané číslovky vyskytují. Slouží především k podrobnějšímu vhledu do problematiky a většímu odstínění jednotlivých významových typů vymezených sémémý.

Slovník české frazeologie a idiomatiky je v této práci považován za klíčový zdroj informací o platnosti číslovky *jeden* ve frazeologických vyjádřeních a je mu věnována samostatná kapitola.

2.1.2 Český národní korpus

Co se týče korpusového zkoumání, byl proveden výzkum zaměřující se na kolokační spojení (ve smyslu vymezeném v ČL: „spojení slov“¹⁹), v nichž se v Českém národním korpusu²⁰ jednotlivé číslovky²¹ vyskytují, a to v korpusu SYN, který je souhrnným korpusem synchronního jazyka (SYN2000, SYN2005, SYN2006PUB, SYN2009PUB, SYN2010) a převažují v něm texty publicistické. Právě vzhledem k výrazné převaze publicistických textů je korpus SYN poněkud problematickým zdrojem informací o užívání českého jazyka na počátku 21. století, zároveň je korpusem nereferenčním, což znamená, že se neustále vyvíjí, přibývají nové texty, není konečnou jednotkou (ve smyslu množství dat). Vzhledem k primárnímu zaměření práce na pojetí číslovek *jeden*, *tři*, *pět* ve slovnících a příručkách však slouží zkoumání tohoto korpusu spíše jako doplňkový materiál (například pro srovnání vymezení sémantiky číslovek v rámci slovníků a příruček s korpusovým záznamem jazyka), takže závěry z něj vyvozené mají spíše vedlejší platnost a nemají vliv na zkeslení výsledků ani celkových vyvozovaných závěrů.

¹⁹ FILIPEC - ČERMÁK, 1985, str. 239.

²⁰ Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011] Dále jen ČNK.

²¹ V částech týkajících se korpusového zkoumání jsou za číslovky považovány takové lexémy, které jsou tagovány jako číslovky základní. Z tohoto zkoumání jsou tedy vyloučeny případy jako například lexém *jeden* v postavení tagovaném jako Ch.*, tedy v platnosti číslovky druhové, apod.

Při zkoumání korpusových dat jsem postupovala nejprve od obecných poznatků (jako je například hledání odpovědi na otázku, které lexémy²² otagované jako číslovky základní jsou v ČNK v rámci dvou formálně odlišných skupin nejčastěji zastoupeny - viz příloha Frekvence jednotlivých číslovek v Českém národním korpusu) ke konkrétnějším (např. zjišťování kolokací jednotlivých nejčastěji zastoupených číslovek - viz přílohy Číslovka *jeden* v Českém národním korpusu, Číslovka *tři* v Českém národním korpusu, Číslovka *pět* v Českém národním korpusu). Poznatky týkající se kolokací jsem využila k potvrzení/vyvrácení pojetí dané číslovky ve výkladových slovnících (v případě číslovky *jeden*) a k orientačnímu zhodnocení relevantnosti obsahu výkladových slovníků vzhledem k jazykovému úzu (u ostatních zkoumaných číslovek).

Číslovky jsou v ČNK jedním z jednoznačně formálně i sémanticky vymezených slovních druhů. V jejich klasifikaci z velké většiny nedochází k chybnému otagování. Formálně jsou v korpusu rozlišeny následující kategorie určitých číslovek²³: číslovky druhové s adjektivním skloněním jako jsou např. *jedny, dvojí, desaterý* (Cd)²⁴; číslovky základní (Cl a Cn); číslovky řadové (Cr); číslovky tázací násobné (Cu); číslovky násobné (Cv); číslovka tázací řadová *kolikátý* (Cz). Zvláštními formami otagovanými jako číslovky jsou např. číslo psané číslicí (C=) a číslovka psaná římskými číslicemi (C}).

V rámci korpusového tagování jednotlivých textů ČNK došlo v případě základních určitých číslovek k rozdělení do dvou skupin z formálního hlediska. Jsou charakterizovány takto: Cl: číslovky základní '1'-'4', *půl, ..., sto a tisíc* v nesubstantivním skloňování, [tag="Cl.*"]; Cn: číslovky základní >= '5', [tag="Cn.*"]; což odpovídá formálním rozdílům v chování daných číslovek při ohýbání.

Speciální pozornost při korpusovém výzkumu věnuji číslovce *jeden*, jelikož má v mé práci dominantní postavení z hlediska množství vyjadřovaných významů i frekvence, s níž je s dalšími významy spojována mimo pouhého vyjádření prostého počtu. Proto je číslovka *jeden* podrobena analýze v jednotlivých korpusech synchronního jazyka (SYN2000, SYN2005, SYN2006PUB, SYN2009PUB) zvlášť. Vzhledem k tomuto faktu (zejména s přihlédnutím k rozlišení jednotlivých druhů textů – oddělení korpusů čistě publicistických textů, které jsou jednostranně zaměřené, od korpusů SYN2000 a SYN2005, které jsou

²² V případě korpusového zkoumání by bylo terminologicky čistější užívat místo termínu *lexém* termín *lemma*. S ohledem na přehlednost a kontinuitu celého textu zachovávám v této práci označení *lexém* i v případě lemmat.

²³ Číslovky neurčité (Ca) jsou v ČNK v rámci tagování dále specifikovány také, ale pro účely této práce není jejich další diferenciací podstatná. Některé z uvedených sémantických podskupin nejsou vyhraněny na škále určitost-neurčitost a náleží tak k podskupinám číslovek určitých i neurčitých.

²⁴ Z této skupiny číslovek druhových jsou zvlášť vyčleněny druhové číslovky *jedny* a *nejedny* (Ch), druhové číslovky v substantivním postavení (Cj) a v adjektivním postavení (Ck).

s ohledem na požadavek reprezentativnosti sestaveny z textů žánrově i tematicky vyvážených – z beletrie, publicistiky a odborné literatury) jsou v případě číslovky *jeden* získaná data reprezentativním vzorkem, i s ohledem na rozdílné množství dat zařazených do jednotlivých korpusů, a budou použita jako relevantní data k vytváření závěrů o postavení číslovky *jeden* v jazyce.

2.1.3 Frazeologie

Značná část dat, která jsou v této práci uváděna jako příklady, je frazeologického charakteru, tvoří jednu komplexní lexikální jednotku, frazém²⁵. Tato víceslovná lexikální jednotka nemůže být ani formálně, ani sémanticky rozčleněna na jednotlivé nižší jednotky, protože význam daného frazému je dán jeho komplexním charakterem, jeho nekompozicionalitou. Vytržení jedné části by změnilo význam, respektive specifický frazeologizovaný význam by zmizel. Proto jsou v této práci využívány frazémy obsahující číslovky jako celky, o jejich významu je pojednáváno komplexně a součástí jejich interpretace není separace jednotlivých významových nebo formálních částí, neboť zde platí princip synergie, idiomatičnosti, kdy význam celého frazému je obsáhlejší než součet významů jeho jednotlivých částí, jednotlivých lexémů.

---

²⁵ Nejrozšířenějším pojetím frazému je jeho charakteristika: „ustálené a reprodukovatelné spojení prvků (zvláště slov), jehož význam je (zčásti nebo zcela) neodvoditelný z významu jeho složek [...] Idiom a frazém je jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojeních), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo).“ FILIPEC - ČERMÁK, 1985, str. 176-7.

2.2 Základní číslovky

Základní číslovky jakožto třída slovního druhu číslovek jsou velice rozsáhlou skupinou. Číselná hodnota, které může uživatel jazyka v praktickém životě jazykově užívat a které lze dosáhnout, je prakticky neomezená, což souvisí s neohraničeností „konkrétního“/určitého množství v pojmu *nekonečno*. Jednotlivé jednotky (čísllovky) se mohou různě kombinovat a vytvářet tak jednotky (čísllovky) vyššího rangu a vyšší číselné hodnoty podle principu řetězení prvků, který je základním stavebním postupem pro vznik jednotky vyšší (a je tedy i klíčem pro její zpětný rozklad na jednotky nižšího řádu, z nichž vyšší jednotka vznikla). Proto ani velice obsáhlý výčet základních číslovek nebude nikdy úplný. Na obecné rovině se pohybujeme v ranžích jednotek, desítek, stovek, tisíců, miliard, miliard, miliard, ...

Čísllovky velkých rangů jsou pro člověka a jeho představivost velice těžko uchopitelné, protože jsou většině lidí velice vzdálené, běžně se člověk s takovými množstvími neseťkává. Proto bude v mé bakalářské práci pozornost soustředěna na čísllovky rangů nejnižších (jednotky), které jsou v zásadě každým uživatelem jazyka denně používány při placení v obchodě, ve škole, v práci.

Pojetí velkých rangů je samozřejmě subjektivní, každý mluvčí považuje za velký rang nějaký jiný řád, a to v závislosti na své zkušenosti s fungováním světa. Např. burzovní makléř je zvyklý na burze obchodovat s milióny dolarů, zatímco prodavačka v kiosku operuje běžně s částkami v řádech desítek maximálně stovek nebo tisíců korun. Proto bude jejich hodnocení „velikosti“ rangů odlišné v návaznosti na jejich mimojazykové zkušenosti: pro bankéře je milión běžným rangem, kdežto prodavačka v kiosku nikdy s tolika penězi nepracovala ani nepřišla do styku, proto bude pro ni rangem daleko vzdálenějším a méně představitelným.

2.3 Číslovka *jeden*

První číslovkou, na jejíž sémantiku jsem se zaměřila, je číslovka *jeden*. Je to číslovka, která označuje v rámci přirozených čísel, tj. čísel kladných a celých, jako např. '1', '2', '3', ...²⁶, nejnižší možné množství. V ustáleném přístupu k nějaké sumě prvků, kdy se při zjišťování konečného množství postupuje od nejnižších číselných hodnot k vyšším, představuje prvek, s nímž se setkává úplně každý uživatel jazyka například při zjišťování počtu vyrobených produktů v továrně, při sčítání počtu slov v zadané práci a zjišťování jejich chybějícího množství apod. Tento významový rys, který je v podstatě diferenciacním rysem numerických číslovek, vznikl na základě číslovek základních.

Došlo k rozlišení variant označujících číslovku základní (*jeden, dva*) a samotná pojmenování čísel při počítání na bázi základních číslovek (například u číslovky *jeden* došlo k ustálení, ovšem ne jednoznačnému a monopolnímu, tvaru feminina *jedna*, u číslovky *dva* s tím analogicky také převažuje femininum, tvar *dvě* atd.). Samozřejmě existují jednotlivé dílčí varianty přizpůsobení vypočítávání vzestupné řady čísel '1', '2', '3', '4', '5',... Může docházet k vyrovnání ve prospěch feminina, jak je tomu v uvedeném příkladě, nebo ve prospěch hláskového vyrovnání se zakončením na -a (*jedna, dva*), ve prospěch maskulina (*jeden, dva*), ve prospěch vyrovnání počtu slabik (*raz, dva, tři*) atd.

I v rámci jednoho lexému, například lexému *jeden*, nacházíme různé varianty, které mají v rámci stejného kontextu z hlediska významu naprosto totožnou platnost (vždy vyjadřují počet '1'), ale jsou stylově rozlišeny. Srovnáme například stylové rozlišení užití varianty *raz* a *jeden*: varianta *raz* je výrazně ukotvena v hudebním prostředí, je užívána ke znázornění dynamičnosti daného hudebního úseku (*raz dva tři* při udávání metra). Pokud bychom našli další oblasti, kde se uplatňuje varianta *raz*, jednalo by se o velmi malé množství případů - například může být zapojována do situací souvisejících se sportovní problematikou (*raz dva tři ted'* při startování závodu).²⁷ Oproti tomu není užití varianty *jeden* omezeno na určitou oblast, její užívání je všeobecně rozšířeno, tato formální podoba lexému *jeden* je ostatně i jeho reprezentativní formou jakožto číslovky základní.

Pokud bychom chtěli číslovku *jeden* formálně charakterizovat, jedná se (z hlediska primárního postavení) o určitou základní číslovku jednotkového rangu, která je z hlediska významu (v rámci plusové hodnoty) nejnižší.

²⁶ Mezi přirozená čísla tedy nepatří čísla označující množství, která nesestávají pouze z jednotek a jejich celých násobků, k přirozeným číslům není tedy možno odkazovat například takto: *jeden a půl, tři čtvrtiny*, apod.

²⁷ Z mé pozice uživatele jazyka není užívání číslovky *jeden* v podobě *raz* v jiných oblastech než v hudební terminologii přípustné. Případ, kdy se varianta *raz* vyskytuje ve sportovní oblasti, uvádím jen proto, že jsem se setkala s mluvčími, kteří její užívání v takovémto postavení shledávali bezproblémovým. Nejednalo se ovšem o reprezentativní vzorek rodilých mluvčích, tudíž je třeba to zohlednit.

Nejnižší základní číslovkou je proto, že *nula* má v rámci základních číslovek specifické postavení - vyjadřuje hodnotu *žádný, nic* - a proto je protipólem všech ostatních číslovek, které vyjadřují množství větší než *nula*, nebo menší než *nula*, to buď v kombinaci s matematickým znaménkem *minus*, nebo v kombinaci se slovním spojením *pod nulou*. Tato vyjádření jsou samozřejmě odlišena stylově, což má vliv na kontext, v nichž je jednotlivých variant využíváno: *Výsledek je -5. X Venku je 10 stupňů pod nulou*. Z toho důvodu zůstává stranou i v této práci, ostatně ani v matematice není '0' řazena mezi přirozená čísla z toho důvodu, že sice splňuje podmínku "celosti", ale nesplňuje podmínku "kladnosti".

Formální sklonění číslovky *jeden* podléhá (v rámci číslovek neobvykle) zájmennému paradigmatu (vzoru *ten*), stejně jako je tomu v případě lexému *nejeden*, který je od lexému *jeden* odvozen. V rámci paradigmatu dochází ke změnám v kmeni v rámci některých tvarů, v nichž se objevuje vkladné -e-. Jedná se zejména o tvary akusativu maskulin životných a genitivu maskulin životných i neživotných ve srovnání s nominativem (*jeden člověk – jednoho člověka, jeden stůl – jednoho stolu, navštívil jeden tábor – obyvatelé jednoho tábora*). Kromě toho dochází v rámci paradigmatu lexému *jeden* i k sémantickému odlišení tvarů plurálních, které mají platnost a význam neurčitého zájmena, což ovlivňuje chápání sémantické platnosti lexému *jeden* jako číslovky základní.

2.3.1 Číslovka *jeden* ve výkladových slovnících²⁸

Slovníková hesla týkající se číslovky *jeden* jsou v rámci všech užitých výkladových slovníků češtiny velice rozsáhlá, zejména co se týká příkladové části. To můžeme považovat za doklad jednak častého užívání číslovky *jeden* v běžném jazyce, jednak velké rozrůzněnosti významů dané číslovky.

Co se týče významových typů odpovídajících jednotlivým sémémům ve slovnících přiřazovaným k lexému *jeden*, uvádím v příloze (Číslovka *jeden* ve vybraných výkladových slovnících) pro přehlednost tabulku, kde jsou zachyceny vyčleňované významové typy tak, jak je zobecňují dané tři výkladové slovníky.

Největší množství vyčleněných významových typů nacházíme v PSJČ²⁹, celkem jedenáct, dále následuje nejnovější SSČ se sedmi a SSJČ se šesti významovými typy. Je zřejmé, že s větším množstvím významových typů, které slovník vyčleňuje, vymezuje i větší

²⁸ Na úvod této části chci předeslat, že citace (zejména v případě odkazů na jednotlivé příklady) z jednotlivých slovníků související s číslovkou *jeden* se týkají vždy těchto vydání a stran: PSJČ I. - 1935-7, str. 1182-3; SSJČ I. - 1960, str. 770-1; SSČ - 2007, str. 118-9. U citací jiného než „příkladového“ charakteru jsou odkazy k příslušné literatuře uvedeny přímo na místě. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

²⁹ Slovníky jsou pro úspornost a přehlednost zaznamenávány pouze všeobecně známými a srozumitelnými zkratkami. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

množství (a my je budeme nacházet) sémů („distinktivních metajazykových významových rysů v mikrostruktuře sémému“³⁰), které daný sémém (a s ním korespondující významový typ) odlišují od ostatních vyčleněných sémémů (významových typů). Většina významových typů je zastoupena ve všech slovnících, důvody rozdílů v množství vyčleněných významových typů budu dále zkoumat.

Při užívání výše uvedených termínů vycházím z jejich pojetí v ČL: „Jednotka lexikální zásoby, obecně lexikální jednotka (LJ) je formálně-významový útvar představující komplex dílčích jednotek a vztahů. Z důvodů terminologické jednotnosti užíváme termín *lexém* obdobně podle foném, morfém, aj. [...] Formálně jednočlenný lexém je slovo, vícečlenný lexém je frazém a sdružené pojmenování. [...] Lexikální jednotka jako polysémický lexém je čtyřstupňový útvar zahrnující tolik různých monosémických základních lexikálních jednotek (ZLJ), *lexií*, kolik má různých významů. [...] Polysémický lexém v jeho zahrnující a nadřazené funkci označujeme jako hyperlexém (HL). [...] Obsah hyperlexému tvoří *sémantické spektrum* (soubor významů polysémického lexému), jednotlivý význam lexému označujeme jako *sémém*.“³¹

Jednotlivé sémémy vyčleňované v rámci jednoho sémantického spektra³² do značné míry splývají, jednotliví uživatelé jazyka by mohli příklady uváděné u jednoho významového typu přiřazovat k jinému (jako to například dělají novější slovníky, kde velice často dochází ke slučování diferencovaných významových typů uváděných v PSJČ do obsáhlejších/vyšších celků).

Při srovnání jednotlivých vyčleněných významových typů nacházíme v jejich zobecněných styčné plochy v jednotlivých výkladech (viz příloha Číslovka *jeden* ve vybraných výkladových slovnících).

2.3.1.1 Významový typ číslo 1 - označení počtu

Významový typ lexému *jeden - označení počtu* je uváděn ve všech slovnících na prvním místě, je mu věnován největší prostor ve struktuře slovníkového hesla, přísluší mu největší množství příkladů různého druhu (například *Bůh jest jeden ve třech osobách.*, *Dům byl o jednom vysokém patře.*, *Ani jeden ze sta se k takovému koni neodvážil.*, *Ponocný*

³⁰ FILIPEC - ČERMÁK, 1985, str. 243.

³¹ Tamtéž, str. 28. (Na straně 29 jsou tyto termíny vysvětleny na konkrétním příkladu slovesa *nést*.)

³² Je zřejmé, že základní termíny pro popis heslových odstavců věnovaných číslovkám používám v následujících vzájemných vymezeních (první ve dvojici je uveden lexém odpovídající terminologii České lexikologie): lexém - jednotlivá číslovka (*jeden, tři, pět*); lexie - významový typ (příp. typ významu); diferenciační rys - sém, sémém - sémantický význam určitého významového typu, sémantické spektrum - soubor významových typů/sémémů náležejících k jednomu lexému.

odtroubil již jednu.), které nejsou příznakové, a je v souladu s očekáváním a charakteristikou základních číslovek považován za primární význam číslovky *jeden*. Ze sémantického hlediska je naprosto jednoznačný a pro účely této práce stojí na okraji.

2.3.1.2 Významový typ číslo 2 - jedna dvě, hned

Další významový typ v pořadí³³ už je odlišný napříč jednotlivými slovníky, jediný PSJČ ho vyčleňuje samostatně. Je to významový typ zobecněný jako *hned* doložený ustáleným spojením citoslovečného charakteru *jedna dvě* (*Vytáhnu jehlu, a jedna dvě, dám se do práce.*), jedná se o význam zcela specifický.

Toto spojení lexémů *jeden* a *dva* není faktickým odpočítáváním, neboli tvořením vzestupné řady, i kdybychom měli na mysli počet zástupců jedné skupiny jakéhokoli druhu. Je jakousi významově vyprázdněnou formulí, kterou bychom mohli z oblasti frazeologické slovní zásoby nahradit například frází *udělat něco, než bys řekl švec*, má tedy význam *udělat něco velice rychle*, ve SČFI je význam fráze, kterou jsem nabídla jako synonymickou, vyjádřen takto: „(Čl., zvíře aj. nečekaný a poměrně rychlý pohyb, náročný výkon, čin ap., někdy nežádoucí, v přítomnosti udiveného n. bezbranného, příliš pomalého druhého ap.:) *udělat, provést, vykonat něco velmi a překvapivě rychle, popř. hbitě*“³⁴ a jako ekvivalentní vyjádření jsou uvedena tato spojení: *udělat něco (velmi) rychle, udělat něco než bys do pěti napočítal/ráz dva/natošup/v cuku letu*.

Mimochodem, v SČFI nacházíme spojení podobného významu vyskytující se i v cizích jazycích, například *do something before you could/can say Jack Robinson* v angličtině, *etwas tun ehe man bis drei zählen kann* v němčině. Z toho bychom mohli vyvozovat relativně velkou významovou produktivitu daného slovního spojení nebo jeho častou frekvenci.

V rámci ekvivalentních vyjádření týkajících se češtiny nacházíme i naši primární frázi *jedna dvě* v pozměněné podobě *ráz dva*. Ke vzniku této varianty s prodlouženým vokálem pravděpodobně došlo vlivem snahy o rytmizaci dané fráze, dvojslabičné vyjádření *jedna* bylo nahrazeno jednoslabičným *ráz*, které je z hlediska rytmizace bližší následující číslovce *dva*. Zároveň s tím došlo ke změně rodové charakteristiky dané fráze. Z původního ženského rodu *jedna dvě* uváděného v PSJČ se ve SČFI stal mužský rod *raz dva*, což nelze identifikovat podle tvaru *raz*, který je rodově neutrální, ale podle tvaru lexému *dva*, který tuto rodovou změnu formálně vyjadřuje (*dva muži X dvě ženy*).

³³ Pořadím mám na mysli řazení jednotlivých významových typů tak, jak je uváděno v PSJČ, pořadí významových typů dané číslovky v dalších slovnících je vztahováno k němu. PSJČ byl jako určující vybrán z čistě praktických důvodů - je nejstarším ze zkoumaných slovníků.

³⁴ SČFI III., 2009, str. 807.

Tento významový typ (*jedna dvě, hned*) je samostatně vyčleněn v PSJČ jako jediném, jak jsem již upozorňovala, a zároveň není v dalších slovnících uveden ani v rámci příkladových částí ostatních významových typů číslovky *jeden*. V dalších slovnících tedy chybí v rámci heslového odstavce věnovaného lexému *jeden* i jako příklad u jinak charakterizovaného významového typu. V SSČ je tento významový typ zachycen v rámci heslového odstavce příslušného lexému *ráz, raz* (kde je z hlediska morfologické platnosti charakterizována první část spojení *ráz/raz dva* jako číslovka základní neskloňná), což svědčí o tom, že varianta *jedna dvě* je v češtině v současné době na ústupu, ne-li zcela ustoupila variantě *raz dva*. Jako příklad SSČ uvádí spojení „*být s něčím hotov ráz/raz dva – velmi rychle*“³⁵, které odpovídá výkladu významu daného slovního spojení v PSJČ.

2.3.1.3 Významový typ číslo 3 - *jeden-druhý, jeden-jiný*

Třetím významovým typem, který PSJČ zaznamenává, je významový typ zobecněný jako *výskyt číslovky jeden ve výrazech vyjadřujících vespolečnost nebo střídání, zejména ve spojení jeden-druhý, jeden-jiný*. I tento význam, stejně jako předchozí *jedna dvě*, je vázán na spojení číslovky *jeden* s dalším lexémem.

V tomto případě (*jeden-druhý*) jde o spojení s lexémem *dva*, kde lexém *dva* nabývá formy číslovky řadové, lexém *jeden* zůstává ve formě číslovky základní. Toto spojení je z hlediska vyjadřování počtu-množství jakožto základní charakteristiky číslovek významově vyprázdněné. Například ve větě *Ptali se jeden druhého*, která je uvozovací větou k následující přímé řeči (*Ptali se jeden druhého: „Co se děje?“*), adresát sdělení z tohoto vyjádření nepozná, zda se jedná „pouze“ o dvojici přátel, nebo jestli je pronesena v kontextu větší skupiny, kdy není počet účastníků specifikován atd.

O konkrétním pochopení významu, kterého nabývá daná fráze, rozhoduje zasazení daného sdělení do kontextu. Mimo to jsou pro pochopení obsahu sdělení rozhodující i parajazykové prostředky, které ho provázejí. Způsoby, jimiž je realizován přenos sdělení, jsou samozřejmě v jazyce uplatňovány standardně a neomezují se na porozumění pouze uvedené frázi. Z toho důvodu by bližší specifikace spojení *jeden druhý* závisela na způsobu zprostředkování, zejména na explicitnosti kontextu, s jakou by bylo zprostředkování mluvčímu autorem předáno.

Podobná situace nastává i v případě varianty *jeden-jiný* (*Za chvíli valilo se všechno shromáždění ku silnici, jedni aby odebrali se domů, jiní aby sprovodili Pražany.*), kterou bychom mohli interpretovat jako *jeden zástupce/jedna skupina - další zástupce/skupina*;

---

³⁵ SSČ, 2007, str. 348.

lexém *jiný* zde vůbec nemusí nabývat, a velice často ani nenabývá, svého primárního významu. *Jeden-jiný* jsou jen dvěma způsoby vyjádření téže úrovně v hierarchizované struktuře nějaké skupiny, ve společenství tvořeném jednotlivci, jedinci.

Další variantou je v souladu s uvedenou vnitřní diferenciací skupiny, do které oba (*jeden i druhý, jeden i jiný*) náležejí, varianta *jeden-jeden* (příklad *Jsou tu dva pokoje, jeden větší a jeden menší. je uveden v PSJČ*) uvedená v SSJČ a SSČ již v zobecnění významového typu, v PSJČ v rámci příkladové části. Zde je totožnost, zaměnitelnost, rovnocennost dvou reprezentantů téže vyšší jednotky vyjádřena explicitně – volbou stejného lexému k jejich označení. V SSJČ a SSČ, které tuto variantu zaznamenávají, je celý uvedený významový typ označen až jako pátý. Z toho můžeme vyvozovat buď ústup uvedeného způsobu užívání lexému *jeden* (s čímž z vlastní jazykové praxe nemohu souhlasit) nebo zvyšování frekvence užívání lexému *jeden* ve významech, které jsou v novějších slovnících popisovány před významovým typem týkajícím se *vespolnosti a střídání* bez nutnosti upozadování tohoto významového typu.

Ve všech situacích, které mohou v rámci specifikace tohoto významového typu nastat, hraje rozhodující roli vymezení *jednoho* vůči *druhému, jednoho* vůči *jinému, jedné* skupiny vůči skupině nějakým způsobem *odlišné* atd. Explicitně v PSJČ zmiňovaná *vespolnost* je v blízkém vztahu k taktéž zmíněnému *střídání*. *Vespolnost* a *střídání* jsou dvěma stranami jedné mince. Akcentování soudržnosti, souvislosti (*vespolnosti*) a vnitřní diferencovanosti (*střídání*) od sebe nejdou jednoduše oddělit, protože vyjádření *jeden-druhý, jeden-jiný, jeden-jeden,...* nabývají výše uvedeného významu pouze v této formě, pouze za těchto podmínek užití (užití obou částí fráze; užití jednotlivých částí fráze v rámci jednoho promluvového celku/v rámci jedné věty, jednoho souvětí).

2.3.1.4 Významový typ číslo 4 - vytýká jednotlivou část, jedince z celku

Čtvrtý významový typ - uvedený v PSJČ - vytýká *jednotlivou část, jedince z celku*. PSJČ uvádí příklady jako *Sousedé si z toho dělali čest, že jeden z jejich synkův se stal knězem., To jsou jedny z důvodů, které brání nám mít tu pravou radost z konání vojenské služby., Přetvařovati a líčiti se uměl jako ze sta jeden., Byl jeden z nejšťastnějších lidí., ...*

V tomto případě jde o vytčení jednoho zástupce skupiny do popředí bez toho, aby došlo k popření nebo upozadění zbytku skupiny. Důraz je kladen na výjimečnost daného jedince/stavu, který je součástí skupiny, vyniká jen zvláštní měrou dané vlastnosti (*jako jediný se stal knězem; jen některé důvody nám brání mít radost z vojenské služby, jiné nám brání v něčem jiném; uměl se výjimečně dobře přetvařovat, jako skoro nikdo jiný; patřil k těm lidem, kteří jsou velice šťastní, oproti těm, kteří tak šťastní nejsou, ...*).

Mohli bychom říci, že v jakémsi protikladu k tomuto významovému typu uvedenému v PSJČ stojí významový typ číslo dva uvedený v SSJČ, a sice významový typ zobecněný jako *vyznačující se celistvostí, tvořící celek*, kde nacházíme příklady jako *socha z jednoho kusu dřeva; jeden (společný) národ*. Z příkladů je vidět, že tento významový typ akcentuje zejména pospolitost, jednolitost, celistvost jakožto charakter zmiňovaných substancí-nositelů uvedené vlastnosti. Tento významový typ není v jiných slovnících než v SSČ zachycen samostatně, důraz na *celistvost* v rámci sémantického pole číslovky *jeden* jinde ve výkladových slovnících nenacházíme.

2.3.1.5 Významový typ číslo 5 - jediný, jen, jeden

Ve značné blízkosti k významovému typu *vytýkajícímu jednotlivce z celku* se v rámci mého „jazykového cítění“ vyskytuje další PSJČ uvedený významový typ *jediný, jen, jeden*. Příklady uvedené v rámci tohoto významového typu jsou zajímavé zejména svým často frazeologizovaným významem.

V rámci tohoto významového typu je akcent položen na jednotlivost, omezenost na jedinnost, a to bez zřetele k nějaké skupinové příslušnosti, tedy opačně, než jak tomu bylo v předchozím případě.

Autoři PSJČ uvádějí příklad *Jedna ovce prašivá celé stádo nakazí*, jako názornou ukázkou toho, kdy číslovka, v tomto konkrétním případě spojení číslovky s podstatným jménem, má význam *jediná, jedna, jen jedna*. Stejně tak můžeme - podle mého názoru - tento příklad považovat za vhodný i v rámci významového typu číslo čtyři - *vytýkání jednotlivé části, jedince z celku* - z množiny (*stáda*) je vybírán jeden reprezentant (*ovce prašivá*), který zastupuje zvláštní míru dané vlastnosti oproti ostatním reprezentantům. Stejný případ nastává v následujícím příkladě: *Sázeli [Mladočeši] všechno na jednu kartu.*, kdy je z množiny (*balíčku karet*) vybírán jeden zástupce. Stejně je tomu i v dalším uvedeném příkladě, který PSJČ uvádí (*Řekněte jedním slovem, co hodláte dceři dát.*).

Můžeme samozřejmě spekulovat o tom, nakolik je jedinec součástí světa jako celku v mimojazykové realitě, zda je vůbec možné, aby nebyl v textu přítomen zřetel ke skupině, k níž daný jedinec náleží už tím, že je označen jako *ovce/karta/slovo...*

U posledních uvedených příkladů je zajímavý způsob, kterým je jejich doslovný význam odsunut do pozadí ve prospěch významu frazeologizovaného. Frazém *sázet všechno na jednu kartu* má význam „*spoléhat na jediný prostředek*“ a je v něm implicitně obsažen prvek směřování k nějakému cíli. Pojetí sémantiky tohoto frazému jakožto tematizace prostředku k dosažení cíle se neomezuje na prostředky v základním významu slova (*předměty, nástroje*), dokonce se v synonymickém postavení s lexémy označujícími nástroje

v pravém slova smyslu tento frazém téměř nevyskytuje, neboť jeho užívání v přenesené podobě implikuje i přenesený význam daných prostředků (*karet*). Že se dokonce nemusí jednat ani o věci – předměty v širokém slova smyslu, ale například i o lidského zástupce, dokazuje fakt, že v nějakém kontextu je zcela relevantní interpretovat vyjádření *vsadit všechno na jednu kartu* jako *spolehnout se na osobu/-y, která/-é se zaručují za dosažení úspěchu*. Může jít i o *způsoby práce, které slibují vysokou úspěšnost* atd.

Dokonce vyjádřením *na jednu kartu* nedochází ke specifikaci ani co se týče množství prostředků, na které dotyčný *vsadil* (to se týká i vyjádření *jedním slovem* s významem *stručně, zkrátka*). Oba významové typy odkazují k tomu, že mluvčí měl na výběr několik variant, ale zvolil jednu riskantní, ne zcela zaručenou, a doufá, že ho dovede k vytouženému cíli. Zmíněné riziko, které s sebou volba té či oné varianty nese, je sekundární motivací pro užití frazému místo přímého pojmenování (mluvčí je citově zainteresován a chce to dát najevo i ve své promluvě). Primární motivací k užití frazému namísto přímého pojmenování situace je hlavně to, že přímé pojmenování by muselo být realizováno opisem a bylo by tím pádem složitější. Užití frazému je tedy nejen stylistickým ozvláštňením, ale také prostředkem dosažení ideálního stavu jazykové ekonomie, kdy mluvčí sdělí přesně to, co má na mysli (v duchu Griceových konverzačních maxim), a zároveň je toto sdělení adekvátní z hlediska námahy, kterou musí vyvinout, aby umožnil mluvčímu přijmout přibližně stejné sdělení, které odeslal/zamýšlel odeslat.

Z novějších slovníků vymezuje tento významový typ stejně jako PSJČ jen SSJČ, a to jako druhý významový typ číslovky *jeden*, je to tedy jeden z významových typů, který „přeskočil“ v pořadí významový typ *jeden-druhý* (při srovnávání pořadí významových typů v jednotlivých výkladových slovnících). Kromě příkladů stejného typu (někdy i stejného lexikálního obsazení) jako PSJČ uvádí SSJČ například tyto: *žít jako jedna rodina; vyprat něco z jedné vody (na čisto); zabít dvě mouchy jednou ranou; ...*

Zatímco *žít jako jedna rodina* je, můžeme říci, prototypickým příkladem daného významového typu (a zároveň s sebou nese i prvek celistvosti, který není v SSJČ zvlášť vyčleněn – viz výše), další dva příklady bychom mohli na základě analýzy jejich významu podle PSJČ a SSJČ chápat odlišným způsobem.

V SSJČ je význam prvního příkladu *vyprat něco z jedné vody (na čisto)* vyložen jako „*vykonat něco ne zcela dokonale*“ a podle PSJČ je tento frazém *...z jedné vody načisto* vyložen jako „*bez příprav, procvičení*“ (konkrétní lexikální obsazení tohoto frazému vypadá v případě PSJČ takto: *Hrál jsem symfonii z jedné vody načisto*). V rámci dvou výkladů ve

slovnících se nám dostává naprosto odlišného pochopení stejného frazému *udělat něco z jedné vody na čisto/načisto*.

Vzhledem k této diametrální odlišnosti si dovolím svůj vlastní výklad významu daného frazému: *najednou, z gruntu vyřešit nějaký problém, zařídit nějakou záležitost*. SČFI³⁶ v případě uvedeného frazému dává za pravdu variantě uvedené v SSJČ, ale já ve frazému samotném nedetekuji jako uživatel jazyka žádný význam týkající se hodnocení výsledku (*ne zcela dokonale*), akcentuji spíše ukončenost dané činnosti, její provedení *najednou*, v jednom kuse. Proto bych tento příklad raději přiřadila k jinému významovému typu, a to k významovému typu číslo osm, který vyjadřuje *nepřetržitost, neustálost* (viz dále). Je ale nutné podotknout, že jakožto lingvista mám trochu „pokroucené“ jazykové cítění, tudíž nabízím svou interpretaci pouze jako inspiraci k řešení možného sporu mezi výkladem významu frazému *vyprat něco z jedné vody (na čisto)* v PSJČ a SSJČ. Takto diametrálně odlišný rozdíl ve výkladu stejného příkladu napříč výkladovými slovníky v jiném případě nenajdeme. Ve většině případů nedochází ani k takovým odchylkám v chápání významu v rámci výkladových slovníků a v rámci jazykového povědomí jedince.

Frazém *zabít dvě mouchy jednou ranou*, který uvádí SSJČ s výkladem přeneseného významu jako *vyřídit dvě věci najednou, vyhovět dvěma různým názorům*, je ve shodě s výkladem PSJČ (PSJČ uvádí jeho variantu v příkladu *Ať je to všechno jednou ranou odbyto* a vykládá ho jako „*najednou*“). Ve shodě s výkladem významu v obou zmíněných slovnících bych přeřadila tento frazém z příkladové části významového typu *jediný, jen, jeden* do příkladové části významového typu číslo osm *nepřetržitý, neustálý*; stejně jako v případě frazému *z jedné vody na čisto/načisto*.

Jinak řečeno: významy, které akcentují „současný“ průběh nějaké činnosti, a tím implikují její rychlejší vyřízení, vyřešení atd., než kdyby byla tato činnost vykonávána postupně, by podle mého názoru měly být součástí významového typu charakterizovaného v PSJČ jako *nepřetržitost, neustálost*, tedy významového typu číslo osm.

2.3.1.6 Významový typ číslo 6 - zesiluje význam

Význam v PSJČ zobecněný jako *zesilování významu* spočívá v „prosté“ reduplikaci informace, která je už součástí dané výpovědi, ale mluvčí cítí potřebu danou informaci zdůraznit povrchovou realizací číslovky *jeden* v kombinaci s lexémem *každý*, který už danou informaci nese. Tak je tomu například v příkladech *Uměl k neúnavnosti jednoho každého*

---

³⁶ SČFI III., 2009, str. 889.

povzbuzovati., Jděte a kupte si jedenkaždý a jednakaždá holubici., Měl pro obuv jednoho každého člena určité kopyto.

Informací, která je zdůrazňována, je zde jednotlivost vyjádřená přídavným jménem *každý*, prostředkem zdůraznění je její spojení s číslovkou *jeden*, a to buď prostým postavením lexémů do těsné blízkosti (*pro obuv jednoho každého člena*) nebo připojením číslovky *jeden* přímo k lexému *každý* (složenina *jedenkaždý a jednakaždá – Jděte a kupte si jedenkaždý a jednakaždá holubici.*). Co se týče těchto rozdílných pravopisných variant, je mezi nimi podle mého názoru patrný i rozdíl významový. Semknutím číslovky *jeden* s přídavným jménem *každý* ve složeninu udává explicitněji vzájemný vztah, kdežto v prostém postavení těchto dvou lexémů vedle sebe je zřetelná vyšší vzájemná distance. V krajním případě bychom mohli zpochybnit i jejich sémantickou spojitost, jejich koreferenční platnost. Z toho důvodu je - podle mého názoru - vyjádření s užitím složeniny důraznější, naléhavější.

Nejedná se o vytýkání jedince z celku ani o důraz na jednotlivost bez příslušnosti ke skupině. Jde zde o jakousi individuálnost v rámci skupiny, která přináleží každému jejímu členovi bez výjimky a bez zdůrazňování rozdílnosti.

V této části výkladu šestého významového typu v PSJČ se dostáváme i k příkladům, které v SSČ náleží do samostatně vyčleněného významového typu, konkrétně do sedmého, posledního typu významu charakterizovaného jako *zvolání s citovým zabarvením*. Nacházíme příklady jako *Oh ta sebranka jedna., I ty kluku jedna!*, které se shodují s příklady v SSČ: *ty jeden!, darebáku, kluku jeden (jedna)!*

Zajímavá je zejména ustrnulá a ustálená varianta lexému *jeden* ve tvaru feminina, který se pojí s podstatnými jmény i mužského rodu ve vokativu (SSJČ ji uvádí jako variantu k *darebáku, kluku jeden!*), konkrétně například *I ty kluku jedna!* v syntaktické funkci atributu shodného - ovšem z hlediska stavby věty stojícího v postpozici. Tato postpozice atributu shodného je užívaná i v běžné řeči, což svědčí o její ustálenosti, není prostředkem aktuální estetizace textu.

Ustálenost formy vyjádření je ve spojeních utvořených stejným způsobem jako *Kluku jedna!* prostředkem zdůraznění negativního pocitu. Tohoto spojení bývá užíváno autoritou, výše společensky postaveným mluvčím, při vytýkání chyb (zejména chyb, kterých se dotyčný dopustil z rozmaru, darebáctví apod.) někomu na nižší úrovni společenského žebříčku. Užití této formy oslovení je také výrazným ukazatelem vzájemného vztahu obou účastníků komunikace: užití silně citově zabarvených oslovení, jakým bezpochyby uvedené slovní spojení je, ukazuje na velice blízký vztah jednoho účastníka, nejčastěji dospělého k dítěti (například učitel k žákovi, rodič k synovi, starší žák k mladšímu). Navzájem vzdálenější

komunikanti (ve smyslu formálním), jako například nadřizený a podřizený, při potřebě oslovit jeden druhého za účelem vytčení chyb nepoužijí v prototypických situacích tuto variantu navázání kontaktu, protože si nejsou natolik blízcí a užívání citově zabarvených označení není tradiční součástí formálního prostředí.

2.3.1.7 Významový typ číslo 7 - *samý*

Sedmý významový typ lexému *jeden* označuje PSJČ jako *samý*. Do této skupiny by patřil (a v SSJČ a SSČ se v ní i vyskytuje – v SSČ s malou obměnou v čase slovesného tvaru) příklad *strom byl jeden květ* uvedený již v úvodu práce. Kromě toho se napříč výkladovými slovníky v této skupině vyskytují příklady jako *Mělat' vlasy jednu vlnu až na zem.*, *Žena, jejíž život byl jeden zármutek a jedna starost, dotrpěla.*, *Dům byl v jednom plameni.*

Takovýto sémém a k němu příslušící významový typ je, jak vyplývá ze srovnání pojetí jednotlivých slovníků, kde je stejným způsobem zobecňován (jako *samý*), jednoznačně vymezený. Zajímavé je, že užití číslovky *jeden* v tomto postavení v podstatě vzniklo z přirovnání, došlo ale k vypuštění zájmenného příslovce *jako*, které formálně signalizuje situaci přirovnávání. Varianta, z níž vychází uvedené příklady, tedy zní: *Strom byl jako jeden květ.*, *Mělat' vlasy jako jednu vlnu až na zem (vypadaly, jako kdyby tvořily jednu vlnu).*, *Žena, jejíž život byl jako jeden zármutek a jedna starost, dotrpěla.*

Zajímavým rysem „přirovnávací“ konstrukce je, že uživatelé mají tendenci při užití zájmenného příslovce při explicitním vyjádření situace srovnání vkládat mezi číslovku *jeden* a podstatné jméno, k němuž se vztahuje, další atributy, například *Žena, jejíž život byl jako jeden velký zármutek a jedna obrovská starost....* Může také docházet k vložení další informace ne na místo mezi číslovku *jeden* a podstatné jméno, ale do pozice atributu neshodného (...*jedna starost o děti*). To může souviset zejména s tendencí k větší explicitnosti i v rámci přirovnávaného objektu, pokud je charakter přirovnávání explicitně vyjádřen zájmenným příslovcem.

V rámci sedmého vyčleněného významového typu dochází k procesu, který bychom mohli obecně pojmenovat jako upozadění individuálního charakteru částí skupiny ve prospěch celku – nejsou exponovány jednotlivé *květy/vlny/zármutky/bolesti*, ale jejich velké množství je vyjádřeno způsobem, kdy je označeno jako celek, přestože se nejedná o *jeden květ/jednu vlnu/jeden zármutek/jednu bolest*, ale o celý soubor jednotlivostí, (na jejichž individuální povahu není kladen důraz).

Pravděpodobně proto je významový typ *samý* vyčleněn jako samostatný jen v PSJČ, SSJČ a SSČ ho spojují do jednoho významového typu spolu s vyjádřením *nepřetržitosti, neustálosti*. Viz dále.

2.3.1.8 Významový typ číslo 8 - nepřetržitý, neustálý; Významový typ číslo 9 - stejný, společný, týž

Další významové typy číslo osm a devět, které PSJČ vyčleňuje samostatně, jsou v dalších dvou výkladových slovnících součástí významových typů číslo tři a čtyři, které jsou pojaty komplexněji a sdružují více významových typů vyčleněných v PSJČ (pro přehlednost viz příloha Číslovka *jeden* ve vybraných výkladových slovnících).

První z uvedených významových typů, významový typ číslo osm, je v PSJČ zobecněný jako *nepřetržitý, neustálý* a náleží k němu příklady jako *Rýsovati jednu čáru jedním tahem., V jednom kuse spal., Jedním dechem pronesl své rozhodnutí., Lidé v kostele byli jedno oko a jedno ucho.,* nebo dnes již jako zastaralé chápané vyjádření *Chvátal v jednom, nedbaje parna.* Tento významový typ je v SSJČ součástí komplexního významu zahrnujícího tento a předchozí významový typ (*samý*)³⁷ a příklady jsou více méně stejné jako v PSJČ. To samé se týká i SSČ, proto by nemělo smysl znovu opakovat již jednou uvedené příklady.

Tento významový typ je z hlediska sémantického velice blízký již uvedenému významovému typu *samý*, proto je pravděpodobně SSJČ a SSČ řadí do stejné skupiny. Upřednostňuje kontinuitu, jednodušnost bez zřetele k nějakým dílčím částem, individuální charakter částí je potlačen. Jeho důležitou součástí je důraz na časový aspekt, který vyjadřuje, na „dimenzi stejnočasovosti“. Vyjádření (*nakreslit*) *jedním tahem* implikuje fakt, že se celá situace odehrává v nepřerušném kontinuálním proudu času, najednou, ve stejnou dobu apod.

Tuto kontinuitu mluvčí vymezují přestože je v některých případech této fráze užito ve spojení se slovesem dokonavým, které implikuje konečnost, završenost děje, tudíž jeho jakousi „časovou omezenost“. Kontinuita děje vyjádřená spojením číslovky *jeden* s podstatným jménem tedy může být, i vzhledem ke svému procedurálnímu charakteru, spojována s ději vyjádřenými slovesy dokonavými.

Významovému typu číslo devět, *stejný, společný, týž* je v PSJČ ponechán k dispozici velký prostor. Jeho součástí je velké množství příkladů, z nichž vyberu jen některé, protože prezentovat všechny by nemělo význam.

V příkladové části tohoto významového typu nacházíme například toto: *Jeden národ, jeden jazyk, stejné vzpomínky a stejná poesie (podél břehů říčky Uny), a přec jaký to rozdíl*

---

³⁷ Pokud bychom chtěli důsledně rozlišit, které příklady by náležely k významovému typu číslo sedm *samý*, jednalo by se zejména o příklad *Lidé v kostele byli jedno oko a jedno ucho.*

zde (na rakouské straně) a tam (na turecké straně)., Tam (po smrti) všechno jedno., Proti tomuto hlasu vystoupila celá veřejnost jako jeden muž., Každý by jistě hádal, že jsou v jedněch letech., Jsouce z jednoho pytle spány světskými, [...] ani nechtěli u nich zakročovat ve prospěch poddaných., Francouzi mají všichni jména na jedno kopyto/na jedno brdo., S úředníky kancelářskými byl zrovna jedna ruka., Táhli za jeden provaz.

U některých z příkladů došlo v průběhu jazykového vývoje k posunu významu, například u vyjádření *být jedno*, už dnes o primárním významu (tj. být stejného druhu, stejných vlastností apod.) nemluvíme, přeneseně používáme uvedené spojení ve významu *nezáleží na tom, není to důležité* – právě proto, že lexém *jeden* zde vyjadřuje význam *stejný* (je to stejné, takže na tom nezáleží). V tomto významovém typu nacházíme (i v SSJČ a SSČ) velké množství sekundárních významů, v zásadě všechny uvedené příklady již v jazyce nechápeme z hlediska jejich primárního významu, ale přeneseně.

V rámci tohoto významového typu dochází k synonymnímu užívání číslovky *jeden* a přídavných jmen jako jsou například *stejný, totožný, tentýž, týž*. Individuální prvky jsou stavěny do pozice totožnosti, synonymnosti za účelem vytvoření kompaktního celku. Dochází zde k procesu, kdy mluvčí na základě zkušeností vyjadřuje svůj dojem, že jednotliví zástupci jsou součástí stejného vyššího celku.

2.3.1.9 Významový typ číslo 10 – označuje neurčitost

Poslední sémanticky vyčleněný významový typ číslovky *jeden* v PSJČ je zobecnován jako *označení neurčitosti*. Tento významový typ je samostatně vyčleňován i v SSJČ a SSČ, je tedy zřejmé, že jde o skupinu vyčleněnou zvláštním typem diferenčního rysu, který pokládají za určující a významný všechny slovníky. Ve všech slovnících se tento významový typ ocitá až na konci přehledu významových typů, což může svědčit například o jeho malé frekvenci v jazyce nebo o jeho okrajové funkci vzhledem k významovým typům vymezeným před ním.

PSJČ uvádí jako příklady tohoto významového typu například tato vyjádření: *Když přišli k těm skalám, potkali jednoho, a měl oči zavázané šátkem., Došel si jednoho dne na faru., Na něm měl dle jedněch Jakub svůj sen o nebeském žebříku*. Některé příklady jsou například vázány na konkrétní typy textů, mám na mysli zejména formulaci *Byl jednou jeden král a jedna královna*. typickou pro pohádková vyprávění (ostatně aspekt „pohádkovosti“ je v SSČ zachycen explicitně – u tohoto příkladu nacházíme v rámci označení stylistické příslušnosti poznámku *v pohádkách*.)

Tento sémém je prostřednictvím vyčleněného významového typu v SSJČ charakterizován jako označení toho, *co nelze/nechceme nebo nemůžeme blíže určovat*. Do této skupiny je v SSJČ zařazován i příklad *jeden každý*, který byl v PSJČ vyčleněn samostatně

jako *zesílení významu* (významový typ číslo šest). SSJČ tedy nepovažuje tento příklad za důraz na individuálnost jednotlivých členů skupiny, nýbrž za vyjádření libovlnnosti, za vyjádření synonymní k zájmenu *kterýkoli*. Tak by také mohl tento významový typ být zobecněn. Jeho součástí jsou vyjádření, která zachovávají individuálnost jednotlivých členů skupiny, ale nestaví ji do popředí, není objektem jejich zájmu - spíše ze skupiny individuálně vyčleňovaných prvků vybírají *jeden* ne konkrétní, ale náhodný.

Stejně tak příklad *jeden a týž*, který by z hlediska klasifikace významových typů v PSJČ náležel k významovému typu číslo devět - *stejný, společný, týž*, je v SSJČ začleňován do této skupiny, je kladen důraz na libovlnnost výběru zástupců spíše než na jejich společné charakteristiky.

2.3.1.10 Významový typ číslo 11 - neurčitý podmět nebo předmět

Poslední významový typ, který je v PSJČ vyčleněn, je diferencován spíše na bázi formální než sémantické. Jde o případy, kdy je užíváno číslovky *jeden* v pozici podmětu na místo konkrétního označení osoby (dochází k sémantickému vymezení možných subjektů na základě diferenciačního rysu, který by mohl být označen například jako +člověk, -člověk), a to z různých důvodů: povaha subjektu není předmětem zájmu mluvčího, mluvčí povahu subjektu vůbec nezná, všeobecná platnost tvrzení je umocněna všeobecnou platností subjektu apod. Nemusí se ovšem jednat jen o subjekt věty, jak je zřejmé z níže uvedených příkladů.

Jedná se o vyjádření, kde by na místě subjektu mohl být lexém *jeden* nahrazen všeobecně platným podmětem – osobním zájmenem *my*, podstatným jménem *člověk*, neurčitými zájmeny *někdo, některý* atd. Například: *Kdyby jeden mohl (děti) spasit, krve by rád nacedil. I jen když Pánbůh zdraví dá a lidé mají jednoho rádi. Tady (v úřadě) by jednoho nejradši udřeli!*. PSJČ připouští, že tato konstrukce není v češtině původní, dostala se do českého úzu vlivem němčiny, kde existuje tzv. všeobecný podmět *man*: *Man sagt... - říká se*.

Z toho důvodu ji pravděpodobně SSJČ považuje za nesprávnou, jako příklady chybného užití uvádí *Jeden neví, co s tím., Jeden by se z toho zbláznil*. a explicitně udává, že podmětem v této větě má být substantivum *člověk*, které bylo právě vlivem němčiny chybně substituováno číslovkou *jeden*.

Havránek a Jedlička v České mluvnici považují toto užití číslovky *jeden* za výslovně nespisovné: „Nespisovně se užívá číslovky *jeden* v platnosti všeobecného podmětu (*člověk, lidé*), srov. *jeden by se z toho zbláznil*.“³⁸.

³⁸ HAVRÁNEK - JEDLIČKA, 1986, str. 211.

V MČ nacházíme v pojednání o gramatické kategorii čísla u číslovek toto tvrzení: „Plurál číslovky *jeden* se [...] užívá ve významu 'někteří, některé, některá', např. *jedni stáli, druzí seděli, jiní leželi...*“³⁹ Tento specifický příklad, kdy je všeobecný podmět nahrazen číslovkou *jeden*, je v MČ uveden v množném čísle jako v jediném zkoumaném zdroji, zároveň není poukazováno na korektnost/chybnost použití číslovky v pozici subjektu.

Rozdílly v hodnocení tohoto gramatického jevu na škále správnost/nesprávnost, vhodnost/nevhodnost, spisovnost/nespisovnost atd. tedy nacházíme nejen v rámci výkladových slovníků, ale také napříč mluvnicemi, i když není samozřejmě tematizován ve všech.

2.3.1.11 Závěr

Jak vyplývá z výše uvedeného přehledu, není v rámci jednotlivých výkladů číslovky *jeden* ve slovnících zásadní rozdíl, pouze dochází k rozdílnému přiřazování některých příkladů k jednotlivým významovým typům a k rozdílnému vyčleňování samotných významových typů na základě rozdílných diferenciacních rysů odpovídajících různým sémémům (některé slovníky pokládají za méně významné ty diferenciacní rysy, které jiné slovníky považují za důležité a na jejichž základě vymezují samostatný významový typ).

Vzhledem k dlouhé době, která uběhla od vydání PSJČ, v něm nacházíme některé příklady, které jsou z hlediska dnešní češtiny zastaralé nebo dokonce již převážně ustupující z jazykového úzu. Z obecného hlediska ale ani PSJČ nemůžeme upřít aktuální platnost týkající se významových typů lexému-číslovky *jeden*, až na případy v závěru uvedené konstrukce přejaté z němčiny, kterou ostatní slovníky buď považují za nesprávnou (SSJČ) nebo se o ní vůbec nezmiňují (SSČ).

Z pohledu uživatele jazyka⁴⁰ je nejproblematictější významovým typem významový typ číslo pět zobecněný jako *jediný, jen, jeden*. Tato problematičnost spočívá zejména v tom, že v rámci tohoto významového typu jsou uváděny příklady, které jsou z hlediska zařazení právě k tomuto významovému typu problematické. Jedná se zejména o případy jako *vyprat něco z jedné vody (na čisto)*⁴¹ nebo *zabít dvě mouchy jednou ranou*, tyto příklady podle mého názoru mnohem adekvátněji odpovídají jinému významovému typu, konkrétně významovému typu číslo osm *nepřetržitý, neustálý*, jak je naznačeno v části věnované významovému typu číslo pět.

³⁹ MČ 2, 1986, str. 126.

⁴⁰ Samozřejmě z mé osobní perspektivy.

⁴¹ U příkladu *vyprat něco z jedné vody (na čisto)* je navíc mezi slovníky výrazný rozdíl i v interpretaci, v porozumění tomuto frazému.

2.3.2 Číslovka *jeden* v Českém národním korpusu

Lexém⁴² *jeden* je z výše uvedených důvodů jedním z nejčastěji se vyskytujících lexémů tagovaných jako číslovka⁴³ i co se týče „realizovaného“ jazyka ve smyslu parole zachyceného v korpusech synchronního jazyka. Je vůbec nejfrekventovanějším a nejdominantnějším, nejen v rámci číslovek otagovaných jako Cl, ale v rámci všech základních číslovek.⁴⁴

Pro přehlednost výsledků korpusového zkoumání sémantiky základní číslovky *jeden* uvádím přílohu Číslovka *jeden* v Českém národním korpusu. Jedná se o přílohu, kde jsou uvedeny nejčastěji se vyskytující kolokace lexému *jeden* v jednotlivých korpusech a to s přihlédnutím k pozici výrazu *jeden* v dané kolokaci. Pozice je blíže specifikována postaveními označenými jako KWIC+1, tedy případ, kdy *jeden* předchází lexému, s nímž vytváří kolokaci, a KWIC-1, tedy případ, kdy *jeden* následuje po uvedeném kolokačním lexému.

Z výsledků vyplývá, že z hlediska sémantiky je symptomatictější postavení lexému-číslovky *jeden* před uvedenými kolokačními lexémy, což odpovídá zejména typickému postavení číslovky před jménem, které specifikuje, např. *jedna kobyla*. Toto postavení před jménem, k němuž se vztahuje lexém *jeden* vztahuje, můžeme považovat za primární, dokládá to i varianta spojení lexému *jeden* se jménem v postavení *jeden* + předložka *z* + specifikované jméno, např. *jeden z lovců*, která je nejčastějším kolokačním spojením.

Z porovnání frekvence výskytů jednotlivých kolokací v ČNK také vyplývá, že lexém *jeden* se v uvedených kolokačních spojeních mnohem častěji vyskytuje ve formě KWIC+1. V jednotlivých postaveních KWIC+1 a KWIC-1 je při stejném množství uvedených kolokací (u postavení KWIC+1 je uvedeno 12 kolokačních spojení, u postavení KWIC-1 11) cca 71 procent celkového součtu výskytů tvořeno formou KWIC+1, jen cca 29 procent tedy připadá na kolokace v postavení KWIC-1.

Ze sémantického hlediska můžeme napříč postaveními KWIC+1 a KWIC-1 vyčlenit skupiny kolokačních spojení, která vykazují stejné nebo podobné sémantické charakteristiky. Pro přehlednost odkazuji na přílohu Sémantická klasifikace číslovky *jeden* v Českém národním korpusu.

---

⁴² I v této části zůstávají přítomné rozdíly mezi postavením lexému *jeden* v primární pozici číslovky základní a v sekundárních pozicích, přestože v rámci korpusového zkoumání se zabývám jen lexémy tagovanými jako číslovky (viz výše).

⁴³ I v této části je termínu *číslovka* užíváno v platnosti *číslovky základní*.

⁴⁴ V rámci ostatních skupin určitých číslovek vyčleněných v ČNK jsou číslovky označující množství '1' také velice časté, ale jedná se o odlišně klasifikované číslovky a jejich souvislost s číslovkou *jeden* není jazyková, ale čistě denotační.

Jedná se například o vyjadřování singularity dílu v rámci celku - do této skupiny náleží zejména výše uvedená spojení *jeden* + předložka *z* (*jeden z lovců, pouze jeden z předsedů*) a prostá bezpředložková spojení číslovky *jeden* se specifikovaným jménem (*jedna kobyla, jedna třetina*). Zejména druhý uvedený typ, tedy bezpředložková spojení *jeden* + počítané jméno, považujeme za primární význam číslovky *jeden*. Tato charakteristika je v souladu s primární funkcí číslovek typická pro celý slovní druh číslovek.

I sémantickou diferenciaci na základě vyjadřování kontinuity, nepřerušnosti děje nebo výskytu určité vlastnosti v ČNK nacházíme velice často, jedná se zejména o spojení typu *jedním dechem, v jednom kuse, zabít dvě mouchy jednou ranou*. Můžeme z toho usoudit, že postavení číslovky *jeden* v pozici odpovídající takovému významovému typu/sémému se v parole vyskytuje často, je jednoznačně vymezené, mluvčí nemívají problémy s jeho identifikací a s porozuměním.

Další na základě ČNK sémanticky vymezená skupina je vlastní všem určitým číslovkám, proto není její výskyt v případě číslovky *jeden* ničím překvapivým. Jedná se o ohraničenost, jednoznačnou vymezenost, určitost. Náleží sem příklady jako *jedna porce, jen jednoho pstruha*. Takovouto sémantickou charakteristiku nacházíme i u určitých číslovek jiných než základních, souvisí s charakterem slovního druhu číslovek obecně, tj. s jejich funkcí vymezení množství. Z toho důvodu je u určitých číslovek tento význam považován za základní a ve výkladových slovnících bývá zobecňován takto: *označuje počet 'XX'*. Naopak k základním charakteristikám číslovek neurčitých patří právě neohraničenost, nejednoznačnost vymezeného množství.

Příklad *byt o velikosti tři plus jedna* je v tomto směru odlišný, jeho interpretace vychází z obecně sdílené zkušenosti s klasifikací bytových jednotek ve formě *počet pokojů + počet kuchyní* (3+1) nebo *počet pokojů + jiná forma zařízení zastupujícího kuchyň - kuchyňský kout* (3+kk). Číslovka *jeden* tedy v tomto konkrétním případě zastupuje lexém *kuchyň*, proto jí můžeme přisuzovat specifický lexikální význam, který je dán uvedenou ustálenou formou.

V dalších skupinách je číslovka *jeden*, potažmo frazém, jehož je číslovka *jeden* součástí, nositelem sémantické charakteristiky, kterou bychom mohli označit jako neurčitost, libovlnnost (*má to jeden háček, zaběhnout alespoň jeden závod pod deset [sekund]*); stejnost, podobnost (*házet do jednoho pytle, táhnout za jeden provaz*); malé množství (*spočítat na prstech jedné ruky*) atd.

Samozřejmě by jednotlivé skupiny mohly být více nebo naopak méně diferencovány, mohli bychom vyčlenit jednotlivé významové typy na základě jiných kritérií, jednotlivé diferenciativní rysy by mohly být zvoleny z jiného úhlu pohledu atd. Vyčlenění, které je

uvedené v příloze Sémantická klasifikace číslovky *jeden* v Českém národním korpusu, jsem provedla já, je tedy výsledkem mého „jazykového cítění“ a nemůže být chápáno s nárokem na objektivní platnost. Z toho důvodu je pouze dokreslujícím prvkem sémantiky lexému *jeden*.

2.3.3 Číslovka *jeden* ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky a v dalších příručkách a slovnících⁴⁵

Lexém *jeden* má sémantické spektrum vymezeno velice široce, jak už bylo popsáno výše v části týkající se výkladových slovníků. V této části bych se chtěla zaměřit na jeho roli ve frazeologických vyjádřeních zachycených v SČFI.

Prostor věnovaný lexému *jeden* a jeho výskytu ve frazeologických spojeních je v SČFI dost velký, zejména co se týče výrazů neslovesných. Z toho můžeme vyvodit velkou sémantickou zatíženost lexému *jeden* v rámci frazeologických spojení.

V prvním díle týkajícím se přirovnání je nicméně jen jeden heslový odstavec týkající se lexému *jeden* a konkrétně frazému *je to tak jasné/jisté jako že jedna a jedna jsou dvě*, kde lexémy *jeden* a *dva* představují entity, k jejichž vztahu mluvčí odkazuje jako k naprosto srozumitelným a pravdivým okolnostem. V tomto případě je lexém *jeden* ve svém primárním postavení číslovky, vyjadřuje množství '1', stejně je tomu v případě lexému *dva* (vyjadřuje množství '2').

Druhý díl SČFI věnovaný výrazům neslovesným dává lexému *jeden*, jak již bylo řečeno, největší prostor (díle čtvrtý zabývající se výrazy větnými věnuje číslovce *jeden* prostor jen o málo menší). V rámci zařazení frazeologických významů SČFI do systému významových typů ve výkladových slovnících bychom nejvíce případů korespondence našli u významového typu zobecněného jako *vytýkání jednotlivé části, jedince z celku*. Největší množství významů zachycených v SČFI II bychom tedy mohli podřadit významovému typu číslo čtyři v PSJČ. Konkrétně se jedná o frazémy *jeden každý; jeden z ...; jeden z mála; jeden z nej-; jeden ze sta/z tisíce*.

Ve výkladech významů těchto frazémů v SČFI nacházíme explicitní zmínky vedoucí k tomuto významovému typu, například: *vytýká jednotlivce z celku; vytýká jednotlivce nebo jednotlivinu z velmi malého počtu k naznačení velmi malého až ojedinělého výskytu někoho nebo něčeho takového; vytýká jednotlivce nebo jednotlivinu, která mezi nositeli vysokého*

---

⁴⁵ Odkazy týkající se SČFI v této pasáži referují k vydání z roku 2009 a k následujícím pasážím: SČFI I Přirovnání – str. 139; SČFI II Výrazy neslovesné – str. 126-8; SČFI III Výrazy slovesné – str. 257; SČFI IV Výrazy větné – str. 343-5, pokud není uvedeno jinak. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

stupně určité (kladné nebo záporné) vlastnosti má tuto vlastnost v nejvyšší míře; vytýká jednotlivce nebo jednotlivinu z počtu sto nebo tisíc [...], často též neurčitě k naznačení velmi malého výskytu někoho nebo něčeho takového z mnoha možných. Z hlediska sémantického je nejzajímavějším spojením poslední frazém *jeden ze sta/jeden z tisíce* právě kvůli své významové vyprázdněnosti a v SČFI explicitně zmíněnému „neurčitému“ významu.

Stejný jev vyprázdněnosti nacházíme i u frazémů, které bychom mohli přiřadit k významovému typu v PSJČ označenému jako třetí (ve výrazech vyjadřujících vespolečnost nebo střídání, zejména ve spojení *jeden-druhý, jeden-jiný*). Příklady uvedené v SČFI jsou příkladem konkrétních realizací spojení lexémů *jeden* a *dva*: *jedno k druhému/jedno s druhým; jedno po druhém/za druhým*. Zajímavé je na těchto příkladech užití koncovky vyjadřující rodovou příslušnost k neutrum, zatímco ve výkladových slovnících bylo toto spojení důsledně realizováno v maskulinním jmenném rodě. Právě tento posun svědčí o významové vyprázdněnosti a posunu v sémantice daných kolokací, což je zřetelně vidět i na výkladu prvního uvedeného frazému: *zřetel ke všemu, ke všem okolnostem, činitelům ap.*, kde není žádná zmínka o jejich konkrétním počtu a s vyloučením dvou lexémů (*jeden* a *dva*) bychom tedy tento frazém mohli parafrázovat jako *nějaký a jiný, nějaký a další* a podobně.

Do stejné skupiny bychom z formálních důvodů (užití lexémů *jeden* a *dva*) mohli zařadit i kolokaci *jeden přes druhého*, která by ovšem vzhledem k vyjadřování současnosti, stejnočasovosti dějů (*jeden mluvil a zároveň druhý mluvil*) mohla být přiřazena i k významovému typu číslo devět vyjadřujícímu *stejnost, společnost, totožnost*, i když v poněkud odlišném než časově totožném významu; nebo bychom ji mohli přiřadit k významovému typu číslo šest vymezenému jako *zesilování významu*. Porovnejme například spojení *Křičeli přes sebe navzájem*. a *Křičeli jeden přes druhého*. Zajímavé je i téměř výhradní postavení tohoto frazému v souvislosti (ve smyslu denotačním) s vydáváním zvuku, s vytvářením hluku, mluvením. Je téměř nemožné postavit toto kolokační spojení do jiného mimojazykového kontextu: například **Spali jeden přes druhého*. nebo **Běželi/běhali jeden přes druhého*.

Podobným případem na hranici jednotlivých významových typů vymezených výkladovými slovníky je frazém *do jednoho všichni*. Tato kolokace jednak exponuje jedince ve skupině (významový typ číslo čtyři – *vytýká jednotlivou část, jedince z celku*), zároveň poukazuje na jeho neurčitost, na libovolnost jeho výběru (významový typ číslo deset – *neurčitost*) a spojením se zájmenem *všichni* odkazuje i k celku, vyjadřuje celistvost (významový typ číslo dva v SSČ – *vyznačující se celistvostí, tvořící celek*).

V SČFI III věnovaném výrazům slovesným není pojednání o číslovce *jeden* nijak souhrnně zpracováno. Přesto nacházíme v tomto díle SČFI porůznu roztroušené jednotlivé frazémy, v nichž má číslovka *jeden* dominantní postavení. Jde zejména o příklady, které byly uváděny v rámci výkladu týkajícího se jednotlivých významových typů číslovky *jeden* uvedených ve výkladových slovnících, proto už se jimi nebudu na tomto místě dále zabývat (např. *udělat něco jednou provždy*⁴⁶, *udělat něco jedna dvě*⁴⁷).

V rámci slovesných výrazů nacházíme uceleně zpracované frazémy, kde je denotační množství číslovky *jeden* zastoupeno příbuzným lexémem *jednička*. Jde například o frazémy *být/bejt (absolutní) jednička (mezi někým)*; *dělat/udělat něco na jedničku*; *mít samé jedničky*. I v rámci srovnání těchto tří příkladů nacházíme vnitřně diferencované sémantické spektrum číslovky *jeden*.⁴⁸ Lexému *jednička* je užíváno jednak ve významu školního hodnocení (*známky*), jednak ve významu *nejlepší ze skupiny*. Druhý uvedený význam odkazuje k významovému typu v PSJČ i v této práci označenému jako významový typ číslo čtyři (*vytýkání jednotlivce z celku*). Pojednání o něm je tedy součástí výkladu tohoto významového typu. První uvedený význam – *hodnocení: být/bejt jednička* souvisí velice úzce s druhým významem: *známka jednička je nejlepší možná*. Toto užití je ovšem tak silně lexikalizováno, že jeho samostatné vyčlenění je zcela oprávněné.

Větné výrazy, které jsou obsahem čtvrtého dílu SČFI, patří z mého pohledu k těm nejzajímavějším frazémům. Hned jako první v pořadí je uveden frazém *Jeden nikdy neví.*, jehož explicitní zachycení v tomto slovníku popírá kritický postoj k užití lexému *jeden* v tomto postavení v SSSJČ a SSČ, které buď přímo kritizují užívání lexému *jeden* v zástupné pozici za neurčitý/všeobecný podmět (SSJČ), nebo se k němu vůbec nevyjadřují a nezachycují ho (SSČ). Zachycení tohoto frazému i ve druhém, revidovaném vydání SČFI z roku 2009 se může na první pohled zdát být přímým popřením mých argumentů uvedených v pasáži věnované zmiňovanému jedenáctému významovému typu v této práci, kdy z jeho „nezachycení“ nebo popření jeho správnosti v novějších výkladových slovnících vyvozují ústup v jeho užívání.

Myslím si ale, že v rámci frazeologického slovníku je jeho zachycení opodstatněné bez nároku na revidování předchozích závěrů. Vzhledem k zaměření SČFI na frazeologickou slovní zásobu je zachycení tohoto frazému logické, neboť vývoj v rámci frazeologické slovní

---

⁴⁶ SČFI III, 2009, str. 834.

⁴⁷ Tamtéž, str. 836.

⁴⁸ Samozřejmě pouze pokud akceptujeme tvrzení, že *jeden* a *jednička* jsou různými realizacemi jednoho lexému. Pokud bychom s tímto tvrzením nesouhlasili, nemohli bychom vůbec o příslušnosti těchto dvou lexémů do jednoho sémantického spektra (příslušícího k označení množství '1') uvažovat.

zásoby probíhá jiným způsobem než u slovní zásoby „běžné“, což vyplývá z nutnosti ustálení posunu primárního významu daného vyjádření v jazyce. Frazeologie je tedy mnohem stabilnější a méně proměnlivou složkou slovní zásoby. Z toho důvodu není zařazení frazému *Jeden nikdy neví.* na překážku závěrům uvedeným v rámci výkladu týkajícího se jedenáctého významového typu.

Čtvrtý díl SČFI ale zachycuje i další frazémy, které stojí za pozornost a s jejichž identifikováním v textu nebude mít mluvčí problémy, stejně tak mluvčímu nebude činit potíže porozumění těmto frazémům, jejich přeneseným významům.

Významové typy číslo tři (*vespolnost nebo střídání*, spojení *jeden-dva*) a devět (*stejný, společný, týž*), k nimž bychom zařadili frazémy jako *jeden hot a druhý čehý* (a příslušné varianty); *jeden za osmnáct a druhý bez dvou za dvacet*; *jeden jako druhý*; *jedno po druhém* v závislosti na jazykovém cítění mluvčího, patří mezi nejčastěji zastoupené významové typy v rámci užití číslovky *jeden* v sekundárním významu, respektive ve významu s přidanými sémantickými rysy. Přiřazení těchto frazémů k jednomu ze dvou uvedených významových typů není jednoznačné vzhledem k rozdílnosti přístupů, které vedou k různému výslednému třídění frazémů. Z hlediska formálního bychom z důvodu přítomnosti lexému *jeden* v těsné vazbě s lexémem *dva* mohli uvedené frazémy přiřadit k významovému typu zobecněnému jako *vespolnost nebo střídání*, tedy k významovému typu číslo tři. Z hlediska sémantického bychom ovšem některým frazémům museli přiznat i platnost významového typu číslo devět, tj. *vyjádření stejnosti, společnosti, totožnosti* (například u frazému *jeden za osmnáct a druhý bez dvou za dvacet* je totožná vlastnost, stejnost osob, o nichž se vyjadřujeme, hlavní informací nesenou daným frazémem).

Další velmi hojně zastoupenou skupinou frazémů jsou frazémy odkazující k významovému typu číslo pět, tedy *vyjadřující jedinnost*. K takovým typickým frazémům náleží například *jeden/jedinec nic neznamena.*; *To je to jediné/jediný, co...*; *Každý jen tu svou má za jedinou*. V těchto případech není akcentována odlišnost jedince od vymezené skupiny, ale spíše specifičnost, jedinnost existující nezávisle na jakékoli skupině, čili množství charakteristik, z nichž vymezujeme tuto jednu, je velice abstraktní.

Naopak vymezením jedince z jasně specifikované skupiny bez popření jeho příslušnosti k ní je eliptický frazém *Jeden za všechny, všichni za jednoho*. někdy uváděný v inverzním pořadí částí, tj. *Všichni za jednoho, jeden za všechny*. Tento frazém bychom na základě výše uvedené charakteristiky zařadili k významovému typu číslo čtyři, čili k *vytčení jednotlivé části, jedince z celku*. Podobné charakteristiky vyjadřuje výše uvedené neslovesné vyjádření *do jednoho všichni*.

Ve SČFI tedy ve všech čtyřech dílech nacházíme zastoupení číslovky *jeden*, ale v jednotlivých dílech samozřejmě v různé míře. Nejméně uspokojivé je zachycení číslovky *jeden* ve třetím díle věnovaném výrazům slovesným, kde jsou jednotlivé frazémy obsahující číslovku *jeden* rozptýleny do různých částí, ovšem vzhledem k „neslovesné“ povaze číslovky jakožto slovního druhu je odsunutí lexému, jehož primární funkcí je funkce číslovky, v rámci dílu zachycujícího slovesné výrazy do pozadí pochopitelné.

Souhrn výskytu číslovky *jeden* je ve frazeologických vyjádřeních zachycených v SČFI uspokojivým dokladem sémantické zatíženosti číslovky *jeden* v češtině. Nenacházíme z pochopitelných důvodů vůbec výskyt frazému odpovídajícího významovému typu číslo jedna, tj. *vyjadřujícímu počet, množství '1'* (podmínkou zařazení výrazu k frazeologické slovní zásobě je posun v sémantice, který logicky nikdy nebude a nesmí odpovídat primárnímu významu/postavení daného výrazu, tj. v případě číslovky *jeden* významovému typu číslo jedna).

Určitě by bylo zajímavé porovnat zachycení lexikálního významu číslovky *jeden* v SČFI s frazeologickými slovníky jiných nejen slovanských jazyků a zjišťovat, zda se lexém *jeden* v jiných jazycích chová stejně jako v češtině, do jaké míry je sémanticky zatížený apod.

Na příkladu zkoumání frazémů obsahujících lexém *jeden* v SČFI zřetelně vysvítá to, jak vágní jsou hranice mezi jednotlivými sémémy lexému *jeden*, zejména při přiřazování jednotlivých frazémů k významovým typům. Málokterý frazém jednoznačně přísluší jen k jednomu významovému typu, většinou nacházíme v rámci jednoho frazeologického vyjádření více diferenciacních rysů, na jejichž základě bychom mohli uvedený frazém přiřadit k různým významovým typům.

Další příručka *Co v slovnících nenajdete* zachycuje číslovku *jeden* pouze diferenčně vůči výkladovým slovníkům, takže zejména díky/kvůli velkému množství významových typů zachycených v PSJČ není pasáž věnovaná číslovce *jeden* nijak obsáhlá. Zachycuje pouze hovorové spojení, v němž se číslovka *jeden* vyskytuje podle hodnocení této příručky nově: „(udělat zkoušku, mít zkoušku ap.) za jedna, na jedničku; diplomku má za jedna; podobně za dvě, za tři, ...“⁴⁹ Z uvedené citace je zřejmé, že ani takto malý prostor, který Sochová a Poštolková věnovaly číslovce *jeden*, nenáleží výhradně jí. Upozornění na užití stejné formy i v lexikálním obsazení dalšími lexémy stejné povahy (s primárním významem číslovkovým)

---

⁴⁹ SOCHOVÁ - POŠTOLKOVÁ, 1994, str. 78.

činí z uvedeného sdělení o fungování číslovky v zástupnosti za podstatné jméno obecně platné konstatování nijak na lexém *jeden* vázané.

O něco zajímavější je zachycení lexému *jeden* ve *Slovníku českých synonym*. Zde jsou, v souladu se specifickým zaměřením slovníku, uvedena v heslovém odstavci pouze synonyma bez exemplifikace, i přesto je tento slovník dobře využitelný pro konfrontační srovnání zachycení číslovky *jeden* v tomto a ve výkladových slovnících a toto srovnání bude z hlediska sémantické charakteristiky číslovky *jeden* přínosem.

SČS uvádí v heslovém odstavci lexému *jeden* šest významových typů⁵⁰, a to konkrétně tyto: „1 počet jedna; 2 jediný, jen jeden; 3 samý, samotný; 4 nepřetržitý, neustálý; 5 stejný, společný, týž; 6 nějaký, jakýsi“⁵¹. Z tohoto výčtu vidíme zřetelné styčné plochy zobecnění jednotlivých významových typů v SČS se zobecněními významových typů uvedených ve výkladových slovnících.

První významový typ odkazuje k primárnímu významu lexému *jeden* jakožto číslovky, stejně jako u výkladových slovníků je tento primární význam zcela logicky zařazen na první pozici. Zajímavá je morfologická odlišnost od výkladových slovníků. Výkladové slovníky důsledně zachovávají maskulinní koncovky číslovky *jeden* u všech významových typů, zde nacházíme v rámci prvního významového typu odchylku od tohoto pravidla, které je v dalších významových typech v SČS také zachovááno. SČS dává ve vymezení prvního významového typu přednost koncovce feminina před již zmíněnou koncovkou maskulinní. Vzhledem k povaze SČS (uvádí jen prostá synonyma bez exemplifikace) bohužel neznáme důvod, proč tomu tak je, na jakém základě se autoři rozhodli postupovat takovýmto způsobem. U lexému *dva* je situace obdobná: heslové slovo je v souladu s územ v maskulinním tvaru (*dva*), ale význam je označen jako *číslo dvě*, tedy opět ve tvaru feminina, i když je zde zastoupen hyperonymický lexém *číslo* a ne lexém *počet*, jak je tomu u číslovky *jeden*.

Další číslovky jednotkového rangu nejsou v SČS zastoupeny, tudíž chybí materiál pro rozsáhlejší srovnání. Pro zajímavost uvedu ještě další způsob zachycení významu vyjadřujícího množství: číslovka *deset* dostala charakteristiku „počet '10“⁵². U takového

---

⁵⁰ Nejedná se o významové typy v pravém slova smyslu, neboť uvedená synonyma nenáleží ke stejnému lexému ani spolu navzájem ani ve vztahu k číslovce *jeden*, a nepředstavují jednotlivé významové typy. Tohoto označení užíváme z toho důvodu, že sémantické rozdíly mezi jednotlivými uvedenými synonymy jsou určujícím kritériem při diferenciaci a seskupování jednotlivých synonym do sémanticky souvisejících skupin (například rozlišení *nepřetržitý*, *neustálý* versus *nějaký*, *jakýsi*) a také z toho důvodu, že synonym je ve výkladových slovnících užíváno právě k vymezení jednotlivých významových typů a hranic mezi nimi, což je postup zcela legitimní, neboť přiřazením synonyma k danému významu dochází k jeho zpřesnění a zjednoznačnění.

⁵¹ PALA - VŠIANSKÝ, 1996, str. 97.

⁵² Údaje o číslovce *deset* v SČS uváděné v této práci byly získány z elektronicky zpracovaného prohlížeče slovníků *DEB - Dictionary Editor and Browser* poskytnutého Masarykovou univerzitou v Brně, který čerpá

vyjádření týkajícího se lexému *deset* nenarážíme na problém vyjádření rodové příslušnosti, ale spíše na pádovou nejednoznačnost. Uvedený zápis může být zastoupením tvaru nominativu/akuzativu (*počet deset*) nebo genitivu (*počet deseti*). Vzhledem k sémantice ale není mezi jednotlivými vyjádřeními rozdíl, proto je toto hledisko irelevantní.

Další významové typy jsou ve většině případů ve vymezení totožné s výkladovými slovníky. Například významový typ v SČS vymezený jako druhý (*jediný, jen, jeden*) je totožný s významovým typem v PSJČ vymezeným jako pátý (*jediný, jen, jeden*); významový typ v SČS označený jako čtvrtý (*nepřetržitý, neustálý*) je totožně zachycen v rámci významového typu číslo osm v PSJČ (*nepřetržitý, neustálý*); stejně tak významový typ *stejný, společný týž* (SČS – významový typ číslo pět, PSJČ – významový typ číslo devět). Významový typ v SČS třetí (*samý, samotný*) je drobnou specifikací sedmého významového typu v PSJČ (*samý*). Markantní rozdíl v označení významových typů v rámci SČS a PSJČ jakožto vzorového zástupce výkladových slovníků se týká významového typu v SČS označeného jako *nějaký, jakýsi*, s nímž významově koresponduje významový typ v PSJČ vymezený opisem *označuje neurčitost*. Nejedná se o rozdíl v sémantice, ale v zobecnění tohoto významového typu, tudíž je tato odchylka jen drobností.

Kromě toho uvádí SČS ještě jako samostatný heslový odstavec informace o lexému *jediný*, který je číslovce *jeden* sémanticky velice blízký: „1 *jeden, jen jeden, samý; 2 jedinečný, individuální; 3 nepřetržitý, ustavičný, neustálý; 4 expr. milý, miláček*“⁵³. Vidíme, že kromě významového typu vyjadřujícího společně sdílené vlastnosti, a významového typu vyjadřujícího neurčitost a libovolnost uvedených u lexému *jeden* a významového typu vyjadřujícího expresivní vyjádření *milý* u lexému *jediný* jsou sémantická spektra těchto dvou lexémů vymezena shodně, i když člení jednotlivé zobecněné významové typy jinak.

I další příručky jsou z hlediska zachycení sémantiky číslovky *jeden* téměř shodného názoru, liší se jen drobnými formálními odchylkami vyplývajícími především z charakteru dané příručky. Zařazení výsledků zkoumání dalších příruček a slovníků do této práce bylo spíše okrajovým prostředkem charakteristiky číslovky *jeden*, nicméně i tato data dobře slouží k jejímu bližšímu sémantickému vymezení.

---

data týkající se SČS ze třetího vydání z roku 2000. (DEBDict. Fakulta informatiky MU, Brno. Dostupný z WWW: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>. SČS začleněn v roce 2005. [Zpracováno 14. ledna 2011])

⁵³ PALA - VŠIANSKÝ, 1996, str. 97.

2.3.4 Shrnutí

V korpusových výsledcích nacházíme výrazné paralely s výkladovými slovníky. Výskyt těch spojení, která jsou použita v příkladové části výkladových slovníků, v ČNK dokazuje, že lexém *jeden* je užíván v těchto svých sekundárních významech i v běžném jazyce, dokonce nacházíme i naprostou totožnost některých příkladů výkladových slovníků a kolokačních spojení z ČNK (*zabít dvě mouchy jednou ranou*), což svědčí o velké míře zakotvenosti těchto spojení v běžné komunikaci, o jejich obecné srozumitelnosti a časté frekvenci užívání.

Sémémy vyčleněné výkladovými slovníky prostřednictvím jednotlivých významových typů nacházíme i v ČNK, bohužel vzhledem k povaze ČNK, který není klasifikační ani kodifikační příručkou, nemůžeme zcela jednoznačně srovnávat například počet výskytů číslovky *jeden* odpovídajících jednotlivým významovým typům v praxi, a z toho důvodu ani ověřit, jestli pořadí významových typů uvedené ve výkladových slovnících odpovídá frekvenci jednotlivých významových typů/sémémů v jazyce-řeči.

Pokusím se srovnat významové typy vyčleněné ve výkladových slovnících se sémanticky vymezenými skupinami, které jsem výše vyčlenila na základě zkoumání ČNK.

Singularita dílu v rámci celku je ve slovnících explicitně vymezena také, samostatně je ale vyčleněna jen v PSJČ, a to ve významovém typu číslo čtyři. Ostatní slovníky tento významový typ samostatně nevymezují, pojednání o zpracování tohoto významového typu v dalších výkladových slovnících je součástí výkladu týkajícího se významového typu číslo čtyři.

Všechny slovníky naproti tomu vymezují významové typy na základě diferenciačních rysů jako jsou *kontinuita*, *ohraničenost* (ta bývá pokládána za primární význam), *neurčitost* a *stejnost*.

Z tohoto shrnutí můžeme vyvodit, že jednotlivé významové typy jsou ve slovnících zachyceny stejným způsobem, jakým se vyskytují v běžném jazyce, tedy v parole. Rozdíly jsou způsobeny jen odlišnými přístupy autorů a odlišnou mírou zřetele k diferenciačním rysům, respektive odlišným stanovením těch kritérií, která budou považována za diferenciační, a těch, která nejsou autory pokládána za natolik důležitá, aby na jejich základě byl vymezen samostatný významový typ.

V zásadě tedy můžeme konstatovat shodu mezi kodifikací a užíváním jazyka, mezi langue a parole, mezi slovníkem a korpusem.

Co se týče samotných frazeologizovaných výrazů obsahujících lexém *jeden*, je velice dobře zřetelné výsadní postavení lexému *jeden* v rámci největšího a nejběžnějšího slovníku zaměřujícího se právě na českou frazeologii – SČFI s ohledem na postavení dalších zkoumaných lexémů. Ve výkladových slovnících je lexém *jeden* i přes velký prostor, který je mu věnován, z hlediska frazeologického zachycena spíše okrajově, přesněji řečeno nemůžeme mluvit o frazeologii v pravém slova smyslu, a z toho důvodu je vhodné zaměřit se na jeho pojetí v SČFI, kde je frazeologie z titulu slovníku vyzdvižena do popředí.

Rozdíl ve zpracování SČFI oproti výkladovým slovníkům je určující i pro závěry týkající se lexému *jeden* vycházející z tohoto zdroje. Samotné rozdělení slovníku na přirovnání, výrazy neslovesné, výrazy slovesné a výrazy větné, tedy na čtyři samostatné díly, vedlo k rozpadu heslových odstavců, v nichž se objevuje lexém *jeden*, do různých částí této publikace a proto mezi jednotlivými zachyceními lexému *jeden* vznikl velký prostor zaplněný frazémy jiného charakteru. Horší orientace v heslech týkajících se konkrétního lexému je průvodním jevem makrostruktury SČFI. Nicméně i přesto je SČFI zcela nezastupitelný v otázkách postavení lexému *jeden* ve frazeologii.

V SČFI je zachyceno téměř celé sémantické spektrum číslovky *jeden*, které je nastíněno ve výkladových slovnících, i když v samotném slovníku není k dispozici žádný hierarchizovaný přehled jednotlivých frazémů nebo jejich skupin, který by bylo možno srovnávat s hierarchizací jednotlivých významových typů ve výkladových slovnících (k tomuto srovnání viz části této práce věnované jednotlivým významovým typům vyčleněným ve výkladových slovnících).

Z toho důvodu jsem se snažila zařadit jednotlivé frazémy do skupin podle sémantické podobnosti v souladu se svým jazykovým cítěním. Napříč jednotlivými díly frazeologického slovníku nacházíme velké množství frazémů odkazujících k významovým typům číslo tři (*ve výrazech vyjadřujících vespolečnost nebo střídání, zejm. ve spojení jeden-druhý, jeden-jiný*), čtyři (*vytýká jednotlivou část, jedince z celku*), pět (*jediný, jen, jeden*) a devět (*stejný, společný, týž*) v PSJČ. Z formálního hlediska (kolik frazémů bylo přiřazeno k jednotlivým významovým typům) bychom mohli konstatovat, že tyto významové typy jsou v rámci významových typů nesených frazémy obsahujícími lexém *jeden* nejčastější. Ostatní významové typy vyčleňované výkladovými slovníky nejsou z hlediska frazeologie tolik sémanticky zatížené.

Žádné další zkoumané lexémy řazené v primární funkci k základním číslovkám nemají ve výkladových slovnících ani v korpusových zkoumáních tak velký prostor, jako lexém

jeden. I to je vypovídající při určování sémantické zatíženosti jednotlivých zkoumaných lexémů.

2.4 Číslovka *tři*

Číslovka *tři* náleží, stejně jako číslovka *jeden*, mezi základní číslovky jednotkového rangu označující množství odpovídající jednomu ze souboru tzv. přirozených čísel. Oproti číslovce *jeden* můžeme u číslovky *tři* vymezit její plurálový charakter, do jisté míry tedy může být, stejně jako dále uvedená číslovka *pět* a všechny číslovky vyjadřující denotačně množství větší než '1', považována za protiklad číslovky *jeden*, která svou sémantickou charakteristikou náleží k vyjádřením implikujícím singularitu.

Z hlediska formálního tvarosloví patří k číslovkám podléhajícím substantivnímu paradigmatu skloňování, ovšem, jak je tomu u číslovek velice často, s jistými výjimkami. Právě proto, že nejsou plně odpovídající, bývají takováto substantivním paradigmátům podobná ale ne úplně totožná paradigmatata číslovek označována jako specifické tvarové soubory.

Paradigma číslovky *tři* je tvarově blízké paradigmatu vzoru *kost* v plurálových tvarech. Co se týče odlišností, jedná se o tvar instrumentálu plurálu (*třemi*). Paradigma číslovky *tři* je téměř shodné s paradigmatem číslovky *čtyři* s tím rozdílem, že číslovka *čtyři* se od plurálového paradigmatu vzoru *kost* odlišuje ve tvaru genitivu (*čtyř*). Obě tyto číslovky mají v genitivu navíc i hovorový tvar *třech, čtyřech*.

Při srovnávání paradigmat číslovky *jeden* s číslovkou *tři* docházíme ke zjištění, že číslovka *tři* není tak tvarově bohatá jako číslovka *jeden* – nerozlišuje číslo (srovnejme například *jeden člověk, jedni lidé a tři lidé*) ani jmenný rod (*jeden muž, jedna žena, jedno dítě a tři muži, tři ženy, tři děti*). Se jménem, které specifikuje, je v pádě, stejně jako číslovka *jeden*, kongruentní (*jednomu děvčeti a třem děvčatům*), tato kongruence je povrchově dobře zřetelná díky relativně velkému množství tvarů v souboru paradigmatu (srovnejme například s níže uvedenými paradigmatickými vlastnostmi číslovky *pět*).

Ve výkladových slovnících je číslovka *tři* zastoupena v PSJČ na největším prostoru, SSČ jí naopak poskytuje ze srovnávaných výkladových slovníků prostor nejmenší.⁵⁴

Sémantická diferenciacie je u této číslovky ve všech slovnících téměř stejná, za základní (primární) význam je považována všeobecně platná a uznávaná funkce číslovek, tj. označení určitého počtu jednotek, PSJČ zevšeobecňuje tuto funkci jako *označující tři jednotky*, SSJČ a

---

⁵⁴ Stejně jako u číslovky *jeden* je v případě uvedených citací týkajících se slovníkových hesel věnovaných číslovce *tři* citováno z těchto zdrojů: PSJČ VI. – 1951-3, str. 289; SSJČ VI. – 1989, str. 242-3; SSČ – 2007, 458. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

SSČ jako *označuje počet tři*. U tohoto primárního významového typu jsou uváděny příklady jako *Tři jezdcí jeli tiše doubravou*. (PSJČ), *jedna a dvě jsou tři* (SSJČ), *během tří let* (SSČ).

Tento primární význam je v PSJČ naprosto dominantní, tento výkladový slovník už další samostatný významový typ nevyčleňuje, i když rozlišuje sémantické nuance odpovídající zejména druhému vyčleněnému významovému typu v SSJČ a SSČ.

V rámci tohoto primárního významu jsou zejména v SSJČ dále uváděny příklady, které jsou nepatrně odlišné od prostého označení počtu/množství '3'. Tento slovník uvádí příklady typu *na Tři krále o hodinu dále*, kde dochází v rámci uvedeného pořekadla k označení data (6. ledna) podle svátku, který je na tento den ustanoven; *jíst, pracovat apod. za tři* ve významu *velmi, mnoho*; *udělat něco, než by tři/do tří napočítal* ve smyslu *velmi rychle, nečekaně rychle, svižně*; *to bylo na tři hony slyšet – daleko* atd. Příklady tohoto typu najdeme i v PSJČ, kde jsou, jak již bylo řečeno, začleněny pod jeden jednotící významový typ, v rámci SSČ jsou příklady tohoto typu řazeny k druhému vyčleněnému významovému typu.

Druhý a třetí zkoumaný výkladový slovník (SSJČ, SSČ) vyčleňují v rámci sémantické klasifikace číslovky *tři* ještě druhý význam, a to *přibližnost*.

SSJČ vyjadřování této přibližnosti podmiňuje sousedstvím číslovky *tři* s jinou číslovkou a jejich těsným spojením: *tři čtyři roky by to trvalo*; *řící jen dvě tři slova*; SSČ specifikuje přibližnost jako *(menší) počet*: *stačí dvě tři koruny*. Tato specifikace se v SSJČ objevuje také, není však součástí zobecněného významu, ale následuje ve výkladu prvního příkladu uvedeného v rámci tohoto významového typu: *udělat dva tři kroky – několik málo*.

Zajímavé je sledovat, s jakými číslovkami se číslovka *tři* při vyjádřeních tohoto druhého významového typu pojí. Jak dokládají výše uvedené příklady, neomezují se vyjádření tohoto typu na číslovky označující množství větší než '3' nebo číslovky označující množství menší než '3'. Vždy však musí číslovky, které jsou ve vyjádřeních této formy obsazeny, označovat množství těsně spolu sousedící, bezprostředně po sobě následující: *dvě tři*; *tři čtyři*. To platí i pro vyjádření, která bychom mohli označit za synonymní, např. *udělat něco raz dva*, *udělat něco jedna dvě*⁵⁵, v nichž se neuplatňuje číslovka *tři*, ale podléhají stejnému principu tvoření.

Příklady, které jednotlivé slovníky uvádějí, svědčí o zvláštním postavení číslovky *tři* v mimojazykových situacích, v mimojazykové skutečnosti. Frekvence číslovky *tři* je sice nižší, než u číslovky *jeden*, ale stále patří tato číslovka k velice frekventovaným.⁵⁶ Toto zvláštní postavení číslovky *tři* v jazyce (z hlediska četnosti výskytů) vyplývá z jazykového

⁵⁵ SČFI III, 2009, str. 836.

⁵⁶ V korpusu SYN se číslovka *tři* vyskytuje více než půl miliónkrát.

úzu v určitých institucionalizovaných situacích jako je například odstartování závodu *tři – dva – jedna – start* (analogicky *připravit – pozor – teď*); a ze symptomatickosti množství '3' zejména v pohádkových nebo symbolicky zatížených textech: *tři princezny; Dlouhý, Široký a Bystrozraký; tři sudičky; tři kůzlátka; tři mušketýři* (analogicky *za sedmero horami a sedmero řekami*).

V heslových odstavcích ve výkladových slovnících týkajících se číslovky *tři* poprvé, ve srovnání s číslovkou *jeden*, nacházíme explicitní zařazení některých příkladů k frazeologické vrstvě slovní zásoby – objevuje se zde označení pořekadel. Je tomu tak v SSJČ a SSČ v těchto případech: *na Tři krále o hodinu dále* (SSJČ) a *kdo šetří, má za tři* (SSČ). Zatímco v prvním případě je lexikální obsazení pozic dáno sémanticky (sekundární označení 6. ledna jménem svátku, který na tento den připadá, je *Tři králové*), v případě druhém je konkrétní lexikální obsazení pozice číslovky zřetelně ovlivněno eufonií průběhu věty, kdy se vytváří vazba mezi třetí osobou indikativu prézenta *šetří* a zakončením číslovky *tři*. Efekt, který toto pořekadlo nese, vychází právě z tohoto vztahu symetrie a to nejenom symetrie zakončení, ale také symetrie „sylabické“: *še-tří* a *za-tři*, kdy se k dvojslabičnému tvaru slovesa paralelně přiřazuje předložka s číslovkou. Kdybychom danou lexikální pozici obsadili jinou číslovkou, bylo by vyznění naprosto odlišné (srovnejme například *kdo šetří, má za pět*, kde nacházíme symetrii „sylabickou“, ovšem ztrácí se symetrie zakončení).

Číslovka *tři* je výjimečná především z toho důvodu, že je sémanticky zatížena vlivem mimojazykových zkušeností mluvčího. Tato sémantická vyhraněnost je zřetelná i v korpusovém zkoumání (viz příloha Číslovka *tři* v Českém národním korpusu).

Stejně jako u číslovky *jeden* je symptomatictější postavení KWIC+1, kdy číslovka předchází lexému, který je jí specifikován, vyskytuje se v postavení atributu shodného, což je typické číslovkové postavení v rámci syntaxe české věty.

Zajímavé je, že oproti číslovce *jeden* nenacházíme u číslovky *tři* v postavení KWIC+1 tak výraznou dominanci jedné formy (v případě číslovky *jeden* tvoří 68% výskytů vazba číslovky *jeden* s předložkou *z* a specifikovaným jménem: *jeden z lovců*).

Téměř shodně často (z hlediska frekvence výskytů číslovky *tři* v korpusu SYN nejčastěji) nacházíme kolokace *tři měsíce* a *tři sta*. Spojení číslovky *tři* s lexémem se sémantickým vymezením odkazujícím k časovým kvalitám (*měsíc*) je zachyceno i ve slovnících, PSJČ uvádí příklad *Dělám už celý měsíc jen tři čtvrtě dne.*; SSJČ *tři a půl dne*, SSČ *během tří let*. Zejména druhá uvedená kolokace je zajímavá, neboť se jedná o spojení dvou číslovek, tedy o kombinovaný číslovkový výraz (*tři sta*). Tyto dvě kolokace tvoří 38% a

téměř 37% všech uvedených kolokačních spojení, dohromady tedy více než 70% kolokačních spojení.

Další v pořadí podle frekvence výskytů jsou kolokace, které tvoří každá desetinu kolokačních spojení číslovky *tři* v pozici KWIC+1 v ČNK (téměř 11% a 10%). Jedná se o spojení číslovky *tři* s lexémy *čtvrtina* a *čtvrt*. Zde je opět velice zajímavé druhé kolokační spojení, které zřetelně odráží způsob vyjadřování hodnot týkajících se časových určení v rámci hodinového intervalu v češtině (*tři čtvrtě na pět*).

Mezi těmito čtyřmi uvedenými kolokacemi a dalšími kolokačními spojeními je, co se týče frekvence, zřetelný předěl, můžeme tedy mluvit o dominanci všech těchto čtyř kolokací oproti kolokacím v pořadí frekvence výskytů následujícím.

Mezi heslovými odstavci výkladových slovníků a výsledky korpusového zkoumání nejsou žádné výraznější rozdíly, zachycení číslovky *tři* ve výkladových slovnících odpovídá jazykovému úzu tak, jak je zachycen v ČNK.

Je velice pravděpodobné, že při zkoumání ČNK z hlediska tagového (zkoumání lexikálního okolí číslovky *tři* pomocí obecného dotazu týkajícího se výskytu slovního druhu číslovek včetně bližší specifikace na pozicích KWIC+1 a KWIC-1) by byla potvrzena oprávněnost vyčleňování druhého významového typu *přibližnosti*, jak je tomu v SSJČ a SSČ. Mé zkoumání se ale zaměřovalo na lexikální obsazení pozic číslovce předcházejících a po číslovce následujících a na nejčastější lexémy, které se v těchto pozicích v ČNK vyskytují. Z toho důvodu není ve výsledcích tohoto zkoumání v příloze Číslovka *tři* v Českém národním korpusu patrný výskyt formy „*těsného spojení [číslovky tři] se sousedními číslovkami*“⁵⁷, z vlastního jazykového úzu ale mohu potvrdit četnost užívání tohoto vzorce v běžné řeči.

---

⁵⁷ SSJČ VI., 1989, str. 242-3.

2.5 Číslovka *pět*

Číslovka *pět* také patří k číslovkám základním jednotkového rangu označujícím jedno ze souboru přirozených čísel, a to konkrétně množství '5'. Plurálový charakter je zřejmý ze sémantické charakteristiky číslovky *pět*.

Z formálního hlediska řadíme číslovku *pět*, stejně jako číslovku *tři*, k číslovkám s tvarově specifickým souborem tvarů. Oproti číslovce *tři* je číslovka *pět* odlišná tím, že její paradigma není tak bohaté, čítá jen dva různé tvary, a to tvar *pět* pro nominativ a akuzativ, tvar *pěti* pro genitiv, dativ, lokál, instrumentál. Mluvíme proto o takzvané dvoutvarové nebo dvoutvaré flexi, „kterou se vyznačují jednak určité číslovky na –t a –m, jednak některé neurčité číslovky.“⁵⁸

Na základě těchto dvou tvarů můžeme přiřadit číslovku *pět* do těsné blízkosti substantivního singulárního paradigmatu vzoru *kost*, ovšem s přihlédnutím k faktu, že paradigma číslovky *pět* je v některých pádech, například v instrumentálu (*kostí* a *pěti*), odlišné.

Číslovka *pět* se se jménem, které specifikuje, shoduje v čísle a pádě (*pěti dětem*, *o pěti kočkách*). Vzhledem k plurálové povaze číslovky *pět* existuje ve složených číslovkových výrazech zakončených číslovkou *pět* (a číslovkami označujícími větší množství) jen jedna varianta spojení se specifikovaným podstatným jménem – numerativ *dvacet pět kuřat*. (Na rozdíl od číslovek označujících množství '1' až '4', kde existuje více variant spojení číslovky a počítatelného podstatného jména: numerativ *dvacet jedna kuřat*, *dvacet tři kuřat* nebo shoda tvaru počítatelného substantiva s číslovkou, která je ve složeném číslovkovém výrazu zastoupena na posledním místě, *dvacet jedno kuře*, *dvacet tři kuřata*. Některé tyto varianty jsou dnes považovány za zastaralé.)

Prostor, který je ve výkladových slovnících poskytnut číslovce *pět*, je srovnatelný s prostorem, který je vyhrazen číslovce *tři*. Z toho lze usuzovat, že číslovkám, které jsou stejné povahy jako číslovky *pět* a *tři*, tedy číslovkám, které jsou jednotkového rangu a mají stejnou nebo podobnou sémantickou zatíženost, je ve výkladových slovnících poskytnut zhruba stejný prostor.

Jednotlivé zkoumané výkladové slovníky se shodují na počtu i na zobecněných významových typů, které číslovka *pět* zastává.⁵⁹ Všechny shodně uvádějí pouze jeden

⁵⁸ MČ 2, 1986, str. 406.

⁵⁹ V případě číslovky *pět* se odkazy týkají těchto vydání výkladových slovníků: PSJČ IV. – 1941-3, str. 221; SSSJČ IV. – 1989, str. 92; SSSČ – 2005, str. 269. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

významový typ, a to významový typ zobecněný jako *vyjadřující pět jednotek* v případě PSJČ nebo jako *označuje počet pět* v případě SSJČ a SSČ.

Uvádějí tedy shodně primární význam číslovky *pět* daný její příslušností ke slovnímu druhu číslovek, zároveň ale neopomíjejí jednotlivá diferenciativní kritéria, která ovšem nepovažují za natolik určující, aby na jejich základě byl vyčleněn samostatný významový typ. Těmito kritérii jsou například vyjadřování neurčitosti množství (PSJČ – *Chci se slečnou pět slov promluvit.*, SSJČ – *Pro pět ran!* s explicitní specifikací komunikační situace: *v mírném zaklení*), ukotvení určité situace do nejzazšího možného termínu (SSJČ, SSČ – *za pět minut dvanáct*) nebo hodnocení vývoje nějaké situace (PSJČ, SSJČ, SSČ – *hospodařit od desíti k pěti*).

Co se týče jednotlivých specifikačních kritérií, je sémantické pole číslovky *pět* bohatší, alespoň z hlediska jeho zachycení ve výkladových slovnících, než je tomu u číslovky *tři*. Výkladové slovníky se v rámci vyčleňování jednotlivých specifíků lexikálního významu číslovky *pět* shodují, a to nejen v zobecnění, ale velice často také uvádějí totožné příklady. Z kapacitních důvodů uvedu jen některé zajímavé případy.

Příklad *mít všech pět pohromadě* je s drobnými obměnami přítomen ve všech výkladových slovnících. Motivovanost výskytu lexému *pět* v tomto spojení je zřetelná, jedná se o eliptické vyjádření, kde má číslovka *pět* zástupný charakter za spojení *pět smyslů* (*mít všech pět [myslů] pohromadě*), substantivum *mysl* je v tomto ustáleném spojení elidováno.

Z hlediska situační ukotvenosti je zajímavým příkladem *mít všech pět pé*, který uvádí SSJČ jako jediný. V zobecnění, které k uvedenému příkladu autoři tohoto výkladového slovníku poskytují, je zřetelná jeho sémantická platnost i již zmíněná referenční omezenost, proto ho uvedu v přesném znění: *(o ženě) mít dobré vlastnosti: být poctivá, pracovitá, poslušná, pěkná a mít peníze*. Číslovka *pět* zde tedy zastupuje všechny vlastnosti, které má žena mít, aby o ní (nejčastěji) muž mohl říci, že *má všech pět pé*.

Užití příkladu *sebrat/sbalit svých pět švestek* vnáší do komunikace pejorativní charakter. Důvody, proč je součástí tohoto kolokačního spojení lexém *švestka* a lexém *pět*, nejsou, na rozdíl od výše uvedeného *mít všech pět pohromadě*, na první pohled zřejmé.

Zajímavé je také to, že napříč výkladovými slovníky nacházíme příklady, kde číslovka *pět* vystupuje ve zcela opačných konotacích. Srovnajme například významy, které jsou nesené spojeními *mít všech pět pohromadě* a *(hospodařit) od desíti k pěti*, v nichž hraje určující roli číslovka *pět* jakožto referent, k němuž je odkazováno jako ke všeobecně srozumitelné hodnotě/skutečnosti. V prvním případě je číslovka *pět* nositelem vyjádření pozitivní vlastnosti (*má všech pět smyslů pohromadě*, je např. chytrý a rozumný, je schopen

jasně vnímat a soustředit se), v případě druhém je vyjádření (*hospodařit*) *od desíti k pěti* signálem poklesu úrovně, čili negativního směřování, zhoršování nějaké situace (*[hospodařit] špatně, čím dál hůř*).

Jako synonymní vyjádření k druhému uvedenému příkladu bychom mohli uvést například v PSJČ zmíněné *Jakub hospodařil od pěti ke čtyřem.*, kde číslovka *pět* má charakter *původního stavu, který byl lepší než současný* (ve srovnání s hodnotou reprezentovanou číslovkou *čtyři*). Je tedy zřejmé, že nemůžeme mluvit o pozitivním nebo negativním charakteru číslovky *pět*, její zástupná hodnota závisí na kontextovém zapojení.

Číslovka *pět* je tedy v těchto kolokacích nositelem reference jak pozitivní, tak negativní. Samozřejmě také záleží na povaze a zkušenostním komplexu toho, kdo má pozitivnost/negativnost hodnotit. Z těchto hledisek je patrné, že se jedná o hodnocení výrazně subjektivní. Navržená hierarchie pozitivní-negativní v případě uvedených příkladů je mou osobní interpretací.

V ČNK jsem provedla výzkum týkající se číslovky *pět* obdobným způsobem, jakým jsem postupovala u číslovek předcházejících. Obdobně proto také uvádím pro přehlednost přílohu Číslovka *pět* v Českém národním korpusu.

Výsledky výzkumu týkajícího se číslovky *pět* jsou velice zajímavé hned z několika důvodů. Jednak nacházíme výraznou dominanci několika málo kolokačních spojení, jednak je číslovka *pět* v ČNK velice výrazně sémanticky vyprofilována.

Jak je patrné z procentuálních vyjádření frekvence výskytů jednotlivých kolokací uvedených v příloze, zejména na pozicích KWIC+1 nacházíme velice dominantní kolokační spojení číslovky *pět* s lexémy *minuta* a *sto* (*pět minut před šestou, pět set kilometrů*), dohromady tvoří tato spojení naprostou většinu všech kolokačních spojení v postavení KWIC+1 (téměř 50% a téměř 46%).

Co se týče pozice KWIC-1, není dominance několika nejčastějších kolokačních spojení tak výrazná, ale přesto nacházíme spojení, která jsou v jazyce častější než jiná. Jsou jimi například pozice číslovky *pět* po příslovci *asi* (*asi pět centimetrů*), kde dochází prostřednictvím spojení určité číslovky a „nejistějícího“ příslovce k zajímavému jevu oslabení „určitosti“ a číslovka *pět* zde vyjadřuje jen přibližné množství, které v reálné situaci vůbec nemusí odpovídat množství '5' a dokonce se mu ani blížit. Toto kolokační spojení je jediné, které je od ostatních kolokačních spojení z hlediska frekvence distancované, a to od druhého nejčastějšího v pořadí, od spojení číslovky *pět* s číslovkou *dvacet*, téměř dvojnásobně. Přejechy mezi frekvencemi dalších kolokačních spojení nejsou natolik výrazné.

Srovnatelné množství výskytů kolokace jako u zmíněného spojení *dvacet pět liber* nacházíme u kolokace číslovky *pět* s příslovci *zhruba* (*zhruba pět hodin jízdy*) a *téměř* (*téměř pět tisíc kilometrů*).

Sémantická ukotvenost číslovky *pět* v jazyce je podle výsledků zkoumání ČNK z velké části vymezena pomocí spojení číslovky *pět* a lexému, který představuje měrnou jednotku nějaké fyzikální veličiny, ať už je to čas (*pět minut před šestou*), vzdálenost (*pět set kilometrů*) nebo hmotnost (*pět kilo papírů*), což odpovídá primární funkci číslovek. Velice často oproti předchozím zkoumaným číslovkám nacházíme i spojení číslovky *pět* s číslovkami jiných, vyšších rangů, tedy postavení číslovky *pět* v rámci kombinovaného číslovkového výrazu (*pět set kilometrů*, *dvacet pět liber*, *třicet pět stupňů*) a to nejen na pozici jednotek (*téměř pět tisíc kilometrů*)⁶⁰. Spojení číslovky *pět* s lexémy označujícími všeobecně nižší rangy (*pět setin vteřiny*) může být také chápáno jako kombinovaný číslovkový výraz, pokud primární funkci lexému *setina* akceptujeme jako vyjádření množství a tím ho přiřazujeme ke kvantifikátorům. Postavení takovýchto lexémů na hranici slovních druhů (číslovka X podstatné jméno) je zřejmé.

Číslovka *pět* je, jak už bylo řečeno, velice zajímavou číslovkou a to nejen proto, že je první číslovkou (při postupování od číslovky *jeden* k číslovkám označujícím větší množství), která podléhá odlišnému způsobu skloňování a z toho důvodu je také první číslovkou, která v rámci tagování ČNK zastupuje skupinu číslovek C_n, ale i proto, že její sémantické pole je výjimečné zejména dominantním spojováním číslovky *pět* s jednotkami fyzikálních veličin (s lexémem *kilometr* v případě délky, s lexémem *kilo* v případě hmotnosti, s lexémem *vteřina* v případě času apod.). Zároveň dochází velice často ke spojení číslovky *pět* s příslovci, která relativizují její platnost jakožto určité číslovky a tím posouvají její význam.

---

⁶⁰ Postavení číslovky *pět* v rámci kombinovaného číslovkového výrazu na jiné pozici než na pozici jednotek bývá vnímáno jako příslušnost k jinému lexému (*padesát*, *pět set*, *pět tisíc*, apod.).

3 Závěr

„Takovýmto sprostým způsobem verbířů získal Mikoláš dvacet tři lidi. Šla z nich hrůza. Jeden měl tvář mrtvolý a druhý měl tvář krkavčí. Jeden byl vyhublý až na kost a druhý byl břichatý a tučný.“⁶¹

Tento úryvek z Markéty Lazarové Vladislava Vančury slouží jako dobrý doklad toho, jak s číslovkami zachází „profesionální“ uživatel jazyka. Shodou okolností jsou v tomto úryvku zachyceny dvě ze tří číslovek, jimž jsem se věnovala, tedy číslovka *jeden* a číslovka *tři*.

Na malém prostoru čtyř vět je kondenzováno několik charakteristických rysů užívání číslovek: vytváření kombinovaných číslovkových výrazů (*dvacet tři*); problematika spojení číslovky a počítaného jména (numerativ nebo kongruence s lineárně posledním členem kombinovaného číslovkového výrazu: *získal dvacet tři lidí* nebo *získal dvacet tři lidi*); užívání číslovek (v tomto případě číslovek *jeden* a *dva*) v eliptickém/zástupném postavení (*jeden [člověk] měl tvář mrtvolý, druhý [člověk] měl tvář krkavčí*); atd.

Zkoumání výkladových slovníků, ČNK a dalších příruček a slovníků (hlavně SČFI) bylo prostředkem ke zmapování sémantického spektra číslovek - především číslovky *jeden* a k ní konfrontačně číslovek *tři* a *pět*.

Jeho součástí bylo stanovení charakteristických rysů jednotlivých sémémů a jejich prostřednictvím i vymezení diferenciačních charakteristik, které jsou k jejich vyčlenění využívány; dále pak zjišťování frekvence jednotlivých kolokací, v nichž se zkoumané číslovky vyskytují v ČNK a na základě tohoto formálního kritéria zhodnocení, zda hierarchizovaný soubor významových typů výkladových slovníků odpovídá fungování jazyka v komunikaci.

(Lineární text je ze své podstaty hierarchizován, v rámci výkladových slovníků je hierarchizace umocněna očíslováním jednotlivých vyčleněných významových typů odpovídajících jednotlivým sémémům. Synchronní korpusy ČNK jsou ze své podstaty zachycením psaného úzu.)

3.1 **Výkladové slovníky**

Výkladové slovníky jsou, přestože jejich první vydání byla čtenáři a uživateli jazyka nabídnuta již před značnou dobou (PSJČ – 1935-1957, SSJČ – 1960-1971, SSČ – 1978), stále aktuální co se týče zpracování základních určitých číslovek, které jsem zkoumala. Významy v nich zachycené jsou součástí jazykového úzu i v dnešním jazyce, jsou dnešnímu uživateli

---

⁶¹ VANČURA, 1946, str. 182.

jazyka, mluvčímu, pisateli i posluchači, adresátovi, srozumitelné a jím snadno identifikovatelné. Důkazem tohoto tvrzení jsou výsledky korpusového zkoumání.

Některé prvky významů, které jsou ve slovnících zachyceny, jsou vlivem neustále probíhajícího vývoje jazyka dnes hodnoceny odlišně, než jak je to zachyceno ve slovnících. Jde zejména o posuny hodnocení stylistické příslušnosti jednotlivých uvedených příkladů, zařazení některých příkladů k hovorové vrstvě slovní zásoby apod. Tento posun samozřejmě není ve slovnících zachycen z toho důvodu, že se nejedná o slovníky diachronní, ale synchronní. Nicméně srovnáním jednotlivých výkladových slovníků můžeme dospět k jakémusi hodně zredukovanému obrazu diachronnímu, musíme ovšem přihlídnout i k autorskému subjektu, který zcela určitě zanechal stopu na obsahu daných výkladových slovníků.

Rozdíly mezi slovníky jsou v rámci zpracování jednotlivých číslovek popsány v částech této práce věnovaných konkrétním číslovkám, proto už se jimi nebudu dále zabývat.

Jednotlivé slovníky se v rámci zpracování zkoumaných číslovek navzájem odlišují, jejich přístup je patrný z množství rozčleněných významových typů, které svědčí o tom, do jaké hloubky tvůrci slovníku v rámci sémantiky jednotlivých číslovek postupovali. Největší množství významových typů vyčleňuje PSJČ, tento slovník tedy přihlíží k největšímu množství diferenciačních rysů, na jejichž základě jednotlivé sémémy a jim odpovídající významové typy vyčleňuje. Po něm následují SSJČ a SSČ s přibližně stejnými počty významových typů, které tedy jsou (co do počtu diferenciačních rysů) na stejné úrovni.

Významy, které jsou číslovkám přiřazovány v rámci jednotlivých slovníků, jsou bez ohledu na to, zda je na jejich základě vymezován samostatný významový typ, shodné. Je jen malé množství samostatných sémémů/významových typů, které jsou zachyceny jen v některém slovníku a to zejména u číslovky *jeden* (jen v PSJČ je uveden významový typ číslo dva, čtyři a jedenáct; jen SSČ vymezuje významový typ číslo dva), i když bychom samozřejmě našli v jiných slovnících v příkladové části jiných významových typů příklady, které mohou být více či méně legitimně přiřazeny/přeřazeny k těmto významovým typům.

Velké množství významových typů, které jsou vymezeny v PSJČ (ale v jiných slovnících ne) vyplývá z faktu, že PSJČ vymezuje významových typů největší množství. Proto je logické, že v PSJČ vymezené významové typy jsou v jiných slovnících upozaděny, nejsou hodnoceny jako samostatné sémémy, a není jim tudíž věnován prostor samostatného významového typu.

3.2 Český národní korpus

ČNK je pro lingvistu důležitým obrazem jazykového úzu a jakožto jazykový materiál by měl být chápán. V případě této práce byl ČNK využit jako zdroj informací o lexikálním obsazení české věty, jejíž součástí jsou zkoumané číslovky. Obraceli jsme se tedy k podobě textu samého, otagování bylo jen prostředkem lepší orientace v tomto materiálu, byly tedy eliminovány důsledky případných chybných otagování.

Zkoumání ČNK probíhalo prostřednictvím zjišťování typických kolokačních charakteristik jednotlivých číslovek a to u číslovky *jeden* ve všech synchronních korpusech českého jazyka zvláště a v případě číslovek *tři* a *pět* v rámci souborného korpusu SYN, který zahrnuje všechny synchronní korpusy českého jazyka.

Číslovky C1 mají oproti číslovkám Cn značně omezený repertoár, tvoří je jen 13 lexémů (13 lemmat)⁶². Přesto jsou frekvenčně i absolutně mnohem více exponované než číslovky Cn (C1 – 3 344 000 výskytů, Cn – 1 654 000 výskytů), které mají repertoár lexémů prakticky neomezený - v ČNK ho tvoří celkem 119 lexémů (viz příloha Frekvence jednotlivých číslovek v Českém národním korpusu).

Z formálního hlediska mají některé lexémy zařazené do C1 skupiny číslovek další funkční charakteristiku, která je od tagu C1 odlišná – mohou vystupovat (vedle funkce C1) také jako podstatné jméno (*sto*, *půl*, *tisíc*) nebo číslovka druhová (*jeden* ve tvaru *jedny*, *nejedny*) atd. Zajímavé je sledovat, jestli se daná číslovka častěji vyskytuje ve funkci číslovky nebo podstatného jména, respektive číslovky základní nebo druhové.

Všechny číslovky na škále číslovka-podstatné jméno se v ČNK častěji vyskytují v pozici podstatného jména než v pozici číslovky a to s velice výrazným až desetinásobným rozdílem ve prospěch podstatného jména - kromě *jediné*, a to lexému *tisíc*. U lexému *tisíc* nastává zvláštní případ, kdy převažuje užití v pozici číslovky nad užitím v pozici podstatného jména cca dvakrát.

Tato anomálie je dána zejména spojením lexému *tisíc* v číslovkovém postavení s čísly, která ve formálním zápise bývají označována číslicemi. Tento způsob záznamu implikuje častější užití lexému *tisíc* v číslovkové podobě, aby bylo v textu dosaženo jednotnosti formy.

Číslovky zařazené do skupiny Cn mají repertoár značně široký, jak už bylo řečeno. Jeho součástí jsou lexémy označující hodnotu '5' a vyšší. Čím vyšší je daná hodnota, k níž číslovka denotačně odkazuje, tím nižší je frekvence výskytu daného lexému. Tato tendence platí pro číslovky jednotkového rangu náležející do této skupiny, ovšem kromě číslovky *devět*, která

---

⁶² Co se týče uváděných konkrétních počtů výskytů, frekvencí apod., je nutné počítat s odchylkami způsobenými chybovostí systému, v němž ČNK pracuje. Ta ale není vzhledem k objemu dat nijak velká, proto jsou uvedené informace v rámci této přijatelné odchylky považovány za přesné.

z hlediska frekvence užití náleží až za číslovky desítkového rangu *dvacet* a *třicet*. Posloupnost narušuje ještě číslovka *deset*, která je v četnosti výskytů lexémů v rámci skupiny Cn na druhém místě.

Pozice číslovek desítkového rangu (*deset*, *dvacet*, *třicet*), které pronikly mezi nejčastější číslovky jednotkového rangu, je pravděpodobně výsledkem užívání desítkové matematické soustavy v našem kulturním prostředí a jejich zástupnou rolí ve vztahu k celé řadě desítkového rangu, kterou zahajují.

Jejich frekvenčně mnohem častější výskyt oproti číslovkám označujícím celé desítky vyšší hodnoty je pravděpodobně dán stejným faktorem jako nejvyšší frekvence číslovky *jeden* v rámci jednotek – nízkou (a tím uživateli jazyka blízkou) hodnotou v rámci číslovek stejného typu a způsobu utvoření ('10', '20', '30' jsou z hlediska denotace menším množstvím než například '70', '80', '90').

Z výsledků zkoumání uvedených v rámci pasáží věnovaných jednotlivým číslovkám je nutno upozornit na jednotlivé případy, kdy je číslovka součástí kulturně zakotveného povědomí uživatele jazyka. Typickým příkladem je kolokační spojení *tři mušketýři* odkazující k literárnímu dílu stejného názvu Alexandra Dumase staršího, které je významově jednoznačně vymezené a plně sémanticky pochopené pouze na základě znalosti daného díla. Stejně je tomu v případě přenesení tohoto označení hlavních postav Dumasova textu do jiné situace. Tento typický rys intertextovosti je v jazyce velice častý, svědčí o tom mimo jiné i další uvedená kolokační spojení odkazující původně k nějakému dílu, ale užívaná i v přeneseném významu, např. *tři čuníci* (všeobecně známá píseň českého písničkáře Jarka Nohavici).

Zachycení číslovek *jeden*, *tři* a *pět* je ve výkladových slovnících i v ČNK a dalších příručkách téměř shodné. Zásadnější rozdíly se vyskytují pouze v pojetí a hodnocení zástupné funkce číslovky *jeden* za všeobecný podmět, drobnější odchylky nacházíme například v řazení jednotlivých významových typů a jejich vymezování, v různých frekvenčních charakteristikách kolokačních spojení v ČNK vyplývajících z fungování jazyka v komunikaci.

Všem třem zkoumaným číslovkám je společná tendence k vyjadřování významu *přibližnosti* bez ohledu na to, jestli je tento významový typ ve výkladových slovnících u příslušných číslovek vyčleňován.

Úplným závěrem své bakalářské práce bych ráda podotkla, že se jedná o dílčí práci a na poli problematiky sémantiky základních číslovek je ještě řada otázek, které je potřeba prozkoumat. Tato práce je pouze příspěvkem do diskuse, podnětem k uznání specifické sémantiky základních číslovek.

Jak se snad podařilo dokázat v případě tří zkoumaných číslovek, i základní číslovky, kterým bývá přiznávána jen funkce označení prostého počtu, dokáží vyjádřit velké množství nuancovaných lexikálních významů a měla by jim tato schopnost být přiznána.

Samozřejmě další výzkum a rozšiřování korpusového materiálu jsou cestou k bližšímu vymezení těchto specifikujících funkcí základních číslovek a doufám, že jednou budou učiněny v této otázce závěry podložené velkým množstvím autentického jazykového materiálu. Tato práce je jen zlomkem, kterým jsem se pokusila přispět k dané problematice svými postřehy.

4 Seznam použité literatury a odborných pramenů

CVRČEK, Václav a kol.: *Mluvnice současné češtiny*. Díl 1. Jak se píše a jak se mluví. Praha: Karolinum, 2010. Vydání první.

ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Čeština - řeč a jazyk*. Praha: ISV, 2000. Vydání druhé přepracované.

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. prosince 2010]

Český národní korpus – SYN2000, SYN2005, SYN2006Pub, SYN2009Pub. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011]

DEB - Dictionary Editor and Browser. Fakulta informatiky Masarykovy univerzity, Brno. Dostupný z WWW: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>. [Zpracováno 14. ledna 2011] (Slovník českých synonym začleněn v roce 2005.)

Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2002. ED. Karlík, Nekula, Pleskalová. Vydání první.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985. Vydání první.

HAIJČ, Jan: *Disambiguation of Rich Inflection* (Computational Morphology of Czech). Praha: Karolinum, 2004. Vydání první.

HAUSENBLAS, Karel: *Spojování číslovek se jménem počítaného předmětu aneb „dvacetjedna metrů“*. SlavPrag 8/1966, č. 3. Str. 301-310.

HAVRÁNEK, Bohuslav - JEDLIČKA, Alois: *Česká mluvnice*. Praha: SPN, 1986. Vydání páté.

HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois: *Stručná mluvnice česká*. Praha: Fortuna, 1996. Vydání dvacáté páté.

HORÁK, Aleš - PALA, Karel - RAMBOUSEK, Adam - POVOLNÝ, Martin: DEBVisDic - First Version of New Client-Server Wordnet Browsing and Editing Tool. IN: *Proceedings of the Third International WordNet Conference - GWC 2006*. Brno: Masarykova univerzita, 2005. Vydání první. Str. 325-328.

JELÍNEK, Tomáš: *Nové značkování v Českém národním korpusu*. NŘ 91/2008, č. 1. Str. 13-20.

KOMÁREK, Miroslav: *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum, 2006. Vydání druhé rozšířené.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Praha: Academia, 1986. ED. Petr a kol. Vydání první.

OUŘEDNÍK, Patrik: *Aniž jest co nového pod sluncem*. Slova, rčení a úsloví biblického původu. Praha: Mladá fronta, 1994. Vydání první.

PETKEVIČ, Vladimír: Reliable Morphological Disambiguation of Czech: Rule-Based Approach is Necessary. IN: *Insight into the Slovak and Czech Corpus Linguistics*. ED. Mária Šimková. Bratislava: Veda, 2006. Vydání první. Str. 26-44.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: NLN, 2008. ED. Karlík, Nekula, Rusínová. Vydání druhé opravené.

Příruční slovník jazyka českého. Díl I. A-J. Praha: Státní nakladatelství Česká akademie věd a umění, 1935-7. Vydání první.

SEDLÁČEK, Martin: *Sto jeden žák i sto jedna žáků?* NŘ 54/1971, č. 1. Str. 21-5.

Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV. Praha: Leda, 2009. ED. Čermák a kol. Vydání druhé přepracované a doplněné.

PALA, Karel – VŠIANSKÝ, Jan: *Slovník českých synonym*. Praha: NLN, 1996. Vydání druhé opravené.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 1994. ED. Filippec, Daneš, Mejstřík. Vydání druhé opravené a doplněné.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 2007. ED. Filipec, Daneš, Mejstřík. Vydání čtvrté, dotisk vydání z roku 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. Díl I. A-M. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960. ED. Havránek a kol. Vydání první.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: *Co v slovnících nenajdete*. Praha: Portál, 1994. Vydání první.

SPOUSTOVÁ, Drahomíra – HAJIČ, Jan – VOTRUBECH, Jan – KRBEČ, Pavel – KVĚTOŇ, Pavel: *The Best of Two Worlds: Cooperation of Statistical and Rule-Based Taggers for Czech*. IN: *Proceedings of the Workshop on Balto-Slavonic Natural Language Processing*. Praha: ACL, 2007. Vydání první. Str. 67-74.

ŠMILAUER, Vladimír: *Nauka o českém jazyku*. Praha: SPN, 1974. Vydání první.

VANČURA, Vladislav: *Markéta Lazarová*. Praha: Družstevní práce, Melantrich, Svoboda, 1946. ED. Mukařovský, Olbracht. Vydání páté.

5 **Přílohy**

Frekvence jednotlivých číslovek v Českém národním korpusu (5.1)

Číslovka *jeden* ve vybraných výkladových slovnících (5.2)

Číslovka *jeden* v Českém národním korpusu (5.3)

Sémantická klasifikace číslovky *jeden* v Českém národním korpusu (5.4)

Číslovka *tři* ve vybraných výkladových slovnících (5.5)

Číslovka *tři* v Českém národním korpusu (5.6)

Číslovka *pět* ve vybraných výkladových slovnících (5.7)

Číslovka *pět* v Českém národním korpusu (5.8)

5.1 Frekvence jednotlivých číslovek v Českém národním korpusu⁶³

3 343 856		Syn	Podíl
13 lemmat		3 343 062	100%
Cl	jeden	1 019 657	30,50%
	dva	883 222	26,42%
	tři	519 609	15,54%
	oba	306 614	9,17%
	tisíc	286 379	8,57%
	čtyři	269 405	8,06%
	sto	20 642	0,62%
	půl	19 766	0,59%
	pár	14 629	0,44%
	čtvrt	3 139	0,09%

POZNÁMKY		
jeden	Cl.*	1 019 657
1 031 804	Ch.*	12 147
tisíc	ClXS.*	286 379
398 169	NNI.*	111 790
sto	NNN.*	183 522
204 164	Cl.*	20 642
půl	NNFS.*	111 270
131 036	ClXS.*	19 766
čtvrt	NNF.*	32 159
35 298	ClX.*	3 139
pár	NNI.*	104 059
118 688	ClXP.*	14 629

1 654 484		Syn	Podíl
119 lemmat		1 204 770	100%
Cn	pět	258 168	21,43%
	deset	195 182	16,20%
	šest	157 806	13,10%
	sedm	116 493	9,67%
	osm	109 383	9,08%
	dvacet	106 081	8,81%
	třicet	68 570	5,69%
	devět	67 660	5,62%
	padesát	67 482	5,60%
	patnáct	57 945	4,81%
	dvanáct	49 456	4,11%
	čtyřicet	42 984	3,57%
	čtrnáct	36 220	3,01%
	jedenáct	30 910	2,57%
	šedesát	29 426	2,44%
	třináct	23 435	1,95%
	šestnáct	21 849	1,81%
	osmnáct	21 217	1,76%
	osmdesát	20 996	1,74%
	sedmdesát	19 298	1,60%
sedmnáct	16 448	1,37%	
devadesát	15 885	1,32%	
pětadvacet	15 033	1,25%	
devatenáct	10 218	0,85%	

⁶³ Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011]

5.2 Číslovka *jeden* ve vybraných výkladových slovnících⁶⁴

Číslovka JEDEN			
	PSJČ	SSJČ	SSČ
1.	počet 1	označuje počet 1	označ. počet 1
2.	jedna dvě; hned	jen jeden, jediný	(v platn. příd.) vyznačující se celistvostí, tvořící celek
3.	ve výrazech vyjadřujících vespolečnost n. střídání, zejm. ve spojení jeden-druhý, jeden-jiný	samý, nepřetržitý, neustálý, jediný	společný (pro více jedinců)
4.	vytýká jednotlivou část, jedince z celku	stejný, společný, týž	označ. mnohost, úplnost n. nepřetržitost (toho, co je označeno podst. jménem), samý 4, jediný 2
5.	jediný, jen, jeden	ve spoj. jeden-druhý, jeden-jeden, jeden-jiný vyjadřuje vzájemnost, vespolečnost, střídání	ve dvojici j.-druhý, j.-j., j.-jiný s význ. ukaz. vyj. vzájemnost n. střídání
6.	zesiluje význam	v platnosti zájm. neurč. označuje to, co nelze n. co nechceme, n. nemůžeme blíže určovat	s význ. neurč., nějaký 1, některý
7.	samý		ve zvoláních s cit. zabarvením
8.	nepřetržitý, neustálý		
9.	stejný, společný, týž		
10.	označuje neurčitost		
11.	člověk jakožto neurčitý podmět n. předmět		

⁶⁴ Slovníky jsou ve všech přílohách pro úspornost a přehlednost zaznamenávány pouze všeobecně známými a srozumitelnými zkratkami. Kompletní bibliografické údaje jsou uvedeny v seznamu použité literatury, který je součástí této práce.

5.3 Číslovka *jeden* v Českém národním korpusu⁶⁵

Cl	kolokace	příklad	Korpusy						Statistiky			
			Syn2000		Syn2005		Syn2006Pub		Syn2009Pub		Výskyty	Podíl
			100 mil	85 709	100 mil	84 287	300 mil	297 844	700 mil	167 775		
jeden	z	jeden z lovců	62 658	64 169	243 660	62 658	433 145	68,15%				
	kus	v jednom kuse	433	784	702	1 389	3 308	0,52%				
	jeden ze zlomků	jedna třetina, jedna desetina (2006Pub)	801	524	523	801	2 649	0,42%				
	dech	jedním dechem	346	265	1 297	410	2 318	0,36%				
	pytel	házet do jednoho pytle	136	127	481	963	1 707	0,27%				
	porce	jedna porce	56	467	91	741	1 355	0,21%				
	*polda	Byl jednou jeden polda	272	12	468	386	1 138	0,18%				
	provaz	táhnout za jeden provaz	116	90	497	346	1 049	0,17%				
	provázky	jednou provázky	410	124	90	386	1 010	0,16%				
	háček	má to je zde jeden háček	101	99	360	374	934	0,15%				
	záťah	na jeden záťah	50	62	151	312	575	0,09%				
	týdně	jednou týdně	374	77	96	20	567	0,09%				
	ani	nepřišel ani jeden	4 058	3 620	12 970	31 383	52 031	8,19%				
	ještě	ještě jedny dbeře	5 445	4 305	8 392	19 461	37 603	5,92%				
jen, jenom	jen jednoho pstruha	5 423	5 565	13 094	12 103	36 185	5,69%					
pouze	pouze jedním z předsedů	2 235	1 638	6 432	16 357	26 662	4,19%					
alespoň, aspoň	zaběhnout alespoň jeden/jednou	1 521	1 343	3 765	9 372	16 001	2,52%					
číslo	ukázka číslo jedna	827	635	3 006	5 989	10 457	1,65%					
prst	byť o velikosti tři plus jedna	129	121	540	1 240	2 030	0,32%					
formule	spočítat na prstech jedné ruky	136	110	457	1 020	1 723	0,27%					
formule	formule jedna	81	59	295	971	1 406	0,22%					
symbolický	symbolický 1 dolar, za symbolickou 1 korunu	40	32	281	688	1 041	0,16%					
moucha	zabít dvě mouchy jednou ranou	61	59	196	405	721	0,11%					

⁶⁵ Český národní korpus – SYN2000, SYN2005, SYN2006Pub, SYN2009Pub. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011]

5.4 Sémantická klasifikace číslovky *jeden* v Českém národním korpusu

	KWIC+1	KWIC-1
Singularita dílu v rámci celku	<i>jeden z lovců jedna třetina jednou týdně</i>	<i>nepřišel ani jeden ještě jedny dveře pouze jeden z předsedů ukázka číslo jedna</i>
Nepřerušenosť, kontinuita	<i>jedním dechem v jednom kuse na jeden záťah</i>	<i>zabít dvě mouchy jednou ranou</i>
Ohraničenost, určitost, vymezenost – přesně jeden, ne víc ani méně	<i>jedna porce</i>	<i>jen jednoho pstruha byt o velikosti tři plus jedna</i>
Neurčitost, libovolnost	<i>má to/je zde jeden háček Byl jednou jeden polda</i>	<i>zaběhnout alespoň jeden závod/jednou pod deset symbolický jeden dolar symbolická jedna koruna</i>
Stejnost, podobnost	<i>házet do jednoho pytle táhnout za jeden provaz</i>	
Neopakovatelnost, definitivnost	<i>jednou provždy</i>	
Malé množství		<i>spočítat na prstech jedné ruky</i>
První, nejlepší		<i>formule jedna</i>

5.5 Číslovka *tři* ve vybraných výkladových slovnících

Číslovka TŘI			
	PSJČ	SSJČ	SSČ
1.	označující tři jednotky	označuje počet 3	označuje počet 3
2.		těsným spojením se sousedními číslovkami vyjadřuje přibližnost	označ. přibližný (menší) počet

5.6 Číslovka *tři* v Českém národním korpusu⁶⁶

Cl	kolokace	příklad	Syn		podíl	
			91817			
tři	KWIC +1	měsíc	<i>tři měsíce pronásledování</i>	19 601	51 573	38,01%
		sto	<i>tři sta metrů, tři sta tisíc mužů</i>	18 988		36,82%
		čtvrtina	<i>tři čtvrtiny daní</i>	5 637		10,93%
		čtvrt	<i>tři čtvrtě hodiny, tři čtvrtě na pět</i>	5 208		10,10%
		mušketýr, sudička	<i>tři mušketýři, tři sudičky</i>	918		1,78%
		pobaltský	<i>tři pobaltské státy</i>	353		0,68%
		čuník, grácie, ...	<i>tři čuníci, Tři prasátka, grácie</i>	311		0,60%
		studně	<i>Tři studně (hotel, vesnice na Vysočině)</i>	284		0,55%
		vylosovaný	<i>tři vylosovaní výherci</i>	273		0,53%
	KWIC-1	před	<i>před třemi týdny</i>	14 733	40 244	36,61%
		poslední	<i>poslední tři zájezdy</i>	8 002		19,88%
		téměř	<i>téměř tři desetiletí</i>	4 956		12,31%
		zhruba, přibližně	<i>zhruba tři a půl roku, přibližně tři miliardy</i>	4 377		10,88%
		během	<i>během tři minut</i>	3 577		8,89%
		pouhý	<i>pouhé tři neděle</i>	2 491		6,19%
		uplynulý	<i>v uplynulých třech letech</i>	933		2,32%
		minimálně	<i>minimálně tři hrubé chyby</i>	907		2,25%
klanění	<i>klanění tři králů</i>	114	0,28%			
krát	<i>tři krát</i>	112	0,28%			
Dumasův	<i>příběh Dumasových Tři mušketýrů</i>	42	0,10%			

⁶⁶ Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011]

5.7 Číslovka *pět* ve vybraných výkladových slovnících

Číslovka PĚT			
	PSJČ	SSJČ	SSČ
1.	vyjadřující 5 jednotek	označuje počet 5	označ. počet 5

5.8 Číslovka *pět* v Českém národním korpusu⁶⁷

Cl	kolokace	příklad	Syn		podíl	
			140 765			
pět	KWIC +1	minuta	<i>pět minut před šestou</i>	39 792	80 002	49,74%
		sto	<i>pět set kilometrů</i>	36 616		45,77%
		kilo	<i>pět kilo papírů</i>	908		1,13%
		vrut	<i>trojité/trojné salto s pěti vruty</i>	758		0,95%
		svěťadíl	<i>pět svěťadílů</i>	705		0,88%
		hvěťdička	<i>hodnocení od nula do pěti hvěťdiček</i>	588		0,73%
		setina	<i>pět setin vteřiny</i>	394		0,49%
		vylosovaný	<i>pět vylosovaných luštitelů</i>	153		0,19%
		Tibeťan	<i>Pět Tibeťanů (Jiří Kratochvíl: Noční tango)</i>	88		0,11%
	KWIC -1	asi	<i>asi pět centimetrů</i>	12 452	60 763	20,49%
		dvacet	<i>dvacet pět liber</i>	7 891		12,99%
		zhruba	<i>zhruba pět hodin jízdy</i>	7 107		11,70%
		téměř	<i>téměř pět tisíc kilometrů</i>	6 579		10,83%
		během	<i>během pěti minut</i>	5 719		9,41%
		celkem	<i>celkem pět žáků, celkem pět vozidel</i>	4 859		8,00%
		třicet	<i>třicet pět stupňů</i>	4 019		6,61%
		pouhých	<i>pouhých pět tisíc švýcarských franků</i>	3 594		5,91%
		přesilovka	<i>přesilovka pět na tři</i>	3 470		5,71%
		čtyřicet	<i>čtyřicetpět minut</i>	2 748		4,52%
přibližně	<i>přibližně pět kilometrů</i>	2 325	3,83%			

⁶⁷ Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. [Zpracováno 8. ledna 2011]

